

kleio

28e jaargang nr. 9 november 1987

Tijdschrift
van de vereniging
van docenten
in geschiedenis
en staatsinrichting
in Nederland
(V.G.N.)

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

N.J. Maarsen, *voorzitter*, Hazelaarstraat 38, 4131 AC Vianen. Tel. 03473-72749.

W.A. Kattenberg, *vice-voorzitter*, Aalsburg 2624, 6602 WG Wychen. Tel. 08894-14837.

W. Bouwman, *1e secretaris*, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-34709.

Mevr. J. Reitsma, *2e secretaris*, Sellekamp 48, 8014 DS Zwolle. Tel. 038-652951.

Mevr. H. Mulken-Harmeyer, *penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.). Tel. 05923-424.

H. van Duijsen, Jekerstraat 53^{III}, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-733494.

T. van der Geugten, Bruggestraat 22, 2314 BB Leiden. Tel. 071-413925.

P. van Hees, Prof. Ritzema Boslaan 95, 3571 CP Utrecht. Tel. 030-733562.

U kunt zich opgeven als lid bij de administratie van de VGN, Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1987 bedragen de contributies:

1. Docenten PA/PABO, Havo, Vwo en Tertiair onderwijs f 90,-
 2. Docenten Mavo/Lbo f 70,-
 3. Buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) f 65,-
 4. Studenten f 65,-
 5. Partnerlidmaatschap f 25,-
- Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een verminderde contributie. Hiertoe moet men jaarlijks vóór 1 december een schriftelijk verzoek indienen bij de penningmeester, met vermelding van naam, adres, naam van de school en de categorie waartoe men behoort.

Adreswijzigingen en opzegging dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

kleio

Kleio is het blad van de VGN en verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met (mini)didactica.

Redactie

C. Bogaerts, *voorzitter*
Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.

A.C.M. Peek, Werkhoven.
A.J.L. van Hooff, Nijmegen.
Mevr. T. Bogaerts-Stoopman, IJsselstein.

C.W. Torremans, Alphen aan den Rijn.

Mevr. M. Blom, Werkhoven.

Mevr. J.G. van der Leeuw-Roord, 's-Gravenhage.

B. Engbers, Utrecht.

Secretariaat: A.C.M. Peek, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-1902.

Eindredactie: T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.

Leden van de VGN ontvangen Kleio kosteloos. Niet-leden kunnen zich abonneren op Kleio, maar reglementair komen alleen

diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als leraar geschiedenis en staatsinrichting in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur.

Abonnementsprijs (incl. porto) f 75,-; buitenland (excl. België) f 95,-. Losse nummers kosten f 7,50.

Informatie over het leerlingmateriaal van de VGN, de Kleio-(mini)-Didactica vindt u in de Kleio-Krant.

U kunt bestellen door het overmaken van het betreffende bedrag op postgiro nr. 128701 t.n.v. penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het biljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden. De prijs bedraagt, voor kant en klare opnamemodellen f 360,- voor een hele pagina, f 275,- voor een halve en f 175,- voor een kwart pagina. Voor informatie over inlevertermijnen en andere formaten kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

Vormgeving: Grafisch Bureau Joop Bierling
Zetwerk: Zetterij Wil van Dam
Druk: Elinkwijk/Utrecht
ISSN 0165-6449

Inhoud

- 3 Voetbal als beschaving
C. Bol
- 9 Het romeinse moordspel
A.J.L. van Hooff
- 16 Kleio-gesprek met een geschiedenissectie
M. Blom, G. Peek
- 20 Het geschiedenisonderwijs in Nederlands-Indië en Indonesië
H.A.J. Klooster
- 24 Het eindexamen Lbo/Mavo 1987
A. Rood-Sengers
- 26 Boek van de maand
H. de Wolff
- 27 Ideeetje misschien...?
- 28 Recensies
- 36 KLEIO-KRANT

Toegezonden kopij

De redactie accepteert alleen schrijfmachine-typewerk of printer uitdraai in double strike/NLQ-kwaliteit.

Overname

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen is slechts toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

kleio

nummer 9/87
pagina's 2 en 3

Voetbal als beschaving

jaarmarkten ('fairs') meestal wel aanleiding tot festiviteiten. Vrije tijd was er dus wel, zij het niet in de vorm van vakantie.

Oervormen van sport

Cees Bol

Over de diepste gronden waarom mensen met elkaar spelen bestaat onder deskundigen geen eensgezindheid. Dat ze het allemaal en overal doen staat wel vast. Antropologisch onderzoek heeft aangetoond dat er vrijwel geen cultuur te vinden is, die niet enigerlei vorm van spel kent. Eskimo's voetballen. Watussi springen hoog (hoewel men wellicht al beter in de verleden tijd zou kunnen spreken). Georganiseerde massasport echter is relatief jong, men kan zeggen, met enige moeite honderd jaar, maar dat geldt dan eigenlijk alleen voor Engeland. Over de achtergronden van de opkomst van dit jonge fenomeen handelt dit artikel.

Drs. C. Bol is verbonden aan de Hogeschool Midden Nederland/ afd. SOL in Utrecht.

Het scala van festiviteiten met een 'sportief', althans een 'wedstrijd' karakter is bijzonder breed en vertoont grote lokale en regionale verschillen. Voor het vervolg van dit artikel is het van belang een aantal activiteiten nader te bezien.

Niet alle komen ze ons aangenaam voor. Zo was de praktijk van het 'bull-baiting', een vorm van stierengevecht wijdverbreid. Het ging als volgt: een, meestal door de plaatselijke slager ter beschikking gestelde stier, die toch geslacht moest worden, werd met de horens vastgebonden aan een paal, op zo'n manier dat het dier enige bewegingsvrijheid behield. De aardigheid was nu speciaal daarvoor getrainde honden, de 'bull-dogs' op de stier los te laten. Als de stier won slaagde hij erin de hond op de horens te nemen en in het ergste geval de buik open te rijten of dusdanig van zich af te werpen dat de hond in zijn val de nek brak. Om deze laatste mogelijkheid te voorkomen voorzagen de eigenaren van de honden zich van lange stokken om te pogen de val te breken. Als de hond won slaagde hij erin zich vast te bijten in het onderlijf van de stier en hij liet pas los als het vlees meescheurde. In alle gevallen was uiteraard het gejack en gebrul niet van de lucht.

Al evenmin heel zachtzinnig ging het toe bij hanengevechten, die zich meestal afspeelden in de 'cock-pit' van de lokale kroeg. Hanen gingen elkaar te lijf met aangescherpte snavels en voorzien van scherpe haken aan de poten, net zolang tot een van beide dieren dood was.

Waar 'bull-baiting' nog vooral werd gezien als een volksvermaak, leek het hanengevecht al veel meer op een sport, waarbij om grof geld werd gewed door lieden van allerlei rang en stand. Dat geldt zeker ook voor een niet gewelddadige diersport als de paarderen die veelvuldig werden georganiseerd, gewoonlijk door edelen.

Ook ging het niet altijd zachtzinnig toe tussen mensen onderling. Te denken valt aan een spel als het 'single-sticking'. Het betreft een vorm van duellieren waarbij men één arm op de rug vastbindt. In de vrije hand heeft men een stok met een kap om de hand te beschermen. De bedoeling is nu 'to break the head', dat wil zeggen het hoofd van de tegenstander dusdanig te raken dat er bloed vloeit.

Regelmatig werden er worstel- en bokswedstrijden georganiseerd, die grote aantallen toeschouwers trokken. Combattanten konden lokale sterke jongens zijn, maar ook wel lieden, die door veelvuldig succes een regio-

feesten: als de oogst binnen was gehaald, als de schapen waren geschoren, als het werk werd hervat na het kerstseizoen (de eerste maandag na driekoningen, de zogenaamde 'plough monday'). Dan waren er natuurlijk de feesten verbonden aan de kerkelijke kalender, waarbij in elk geval ook vastenavond en driekoningen zijn te rekenen. Ook kenden de meeste parochies een eigen feest, de zogenaamde 'wakes', van oorsprong gewoonlijk de herdenking van de wijding van de parochiale kerk, maar in de loop der tijden losgeraakt van de kerkelijke achtergrond en geworden tot wereldse feestelijkheden, die niet zelden een week in beslag namen. Een onderzoek uit 1724 in het graafschap Northamptonshire telde 205 van deze wakes'. Tenslotte vormden de lokale

Bull-baiting (uit: V.T.J. Arkell, *Britain transformed. The development of British society since the mid-eighteenth century*. London 1973, p. 49).

Een 'singlestick'.

nale of zelfs wel landelijke bekendheid genoten. Ook hier ziet men een patroon van veelal adellijke patronage, weddenschappen, een sociaal heterogeen publiek en — uit de aard der zaak — geweld. Geweld binnen de ring, waar gevochten werd tot men er letterlijk bij neerviel, omdat duidelijke regelgeving nog ontbrak. En geweld buiten de ring, omdat een achttiende eeuwse menigte zich zeker niet ingetogener placht te gedragen dan sommige voetbalsupporters vandaag de dag.

Bokswedstrijd in Hornchurch in 1795 (uit: Robert W. Malcolmson, *Popular recreations in english society 1700–1850*. Cambridge, 1973, p. 85).

De boks- en worstelwedstrijden waren dan ook niet populair bij de verantwoordelijken voor rust en orde, wat tot op zekere hoogte geldt voor alle genoemde en nog te noemen activiteiten voorzover zij een grote menigte op de been brachten.

Behalve deze type sporten vindt men over het gehele land verspreid allerlei balspelen. Regels zijn overal anders, evenals benamingen: 'camping', 'hurling', 'football'.

'Camping', zoals dat gespeeld werd in East Anglia, kende vrij nauwkeurige spelregels. Ploegen bestaan uit een beperkt aantal spelers, er zijn doelen met vaste afmetingen, de bal moet naar een medespeler worden gegooid en mag niet worden aangegeven, een doelpunt kan alleen gelden als de bal door het doel wordt gedragen.

Daarentegen kende de landelijk befaamde vastenavondwedstrijd in Derby een weinig gereguleerd verloop. Beschrijvingen uit het

begin van de negentiende eeuw spreken van 500 tot 1000 deelnemers per 'team', die mochten trachten de bal langs het doel van de tegenstander te krijgen, op wat voor wijze dan ook. Doelen vormden buiten de stad gelegen objecten als bijvoorbeeld een molen. De bal in de rivier werken en naar het vijandelijke doel zwemmen behoorde tot de mogelijkheden, maar ook het eenvoudig verborgen houden van de bal tot het invallen van de duisternis en hem dan langs het doel te brengen is voorgekomen. Opgemerkt zij nog dat ook bij deze balspelen het weinig gereguleerde karakter aanleiding gaf tot aanzienlijk geweld, in een enkel geval zelfs dodelijk.

Het behoeft wel geen betoog dat recreatieve activiteiten van deze aard geen ingewikkelde organisatie vereisten. Voorzover deel uitmakend van een traditie speelden ze zich 'spontaan' af. Incidentele wedstrijden (boksen, paardenraces, of in ons land schaatsen) werden georganiseerd door lokale edellieden, burgercomité's of kroegbazen. Accommodatie hoefde niet geschapen te worden, alles speelde zich af in de kroeg of in de open lucht op de overal aanwezige 'open fields', ongebruikte grond die geacht werd gemeenschappelijk te zijn.

Een recreatieve crisis

Dit gehele recreatiepatroon is grotendeels verdwenen in minder dan een eeuw tijd, ongeveer tussen 1780 en 1850. Daarvoor zijn een aantal oorzaken aan te geven, sommige van heel praktische aard. In toenemende mate kwamen de 'open fields' immers in handen van particuliere grondbezitters, die aan het openbare karakter van de grond een einde maakten door hem te omheinen en te bebouwen. Daarmee verdween 'speelruimte'.

Uiteraard heeft deze ontwikkeling niet voor het gehele land in dezelfde mate plaats gevonden en kan er dus slechts sprake zijn geweest van een geleidelijk en ongelijkmatig proces. Niettemin zijn de contemporaine klachten dermate frequent, dat we hier ongetwijfeld met een factor van belang te doen hebben. De herverkavelingswet van 1845 erkende het verlies van spelgelegenheid door aan te bevelen bij nieuwe verkavelingen recreatiegelegenheid te behouden.

In de zeer snel groeiende steden was de situatie dramatisch slechter dan op het platteland. De bouwwijze in de eerste decennia van de eeuw doet enigszins denken aan de bidonvilles van sommige grote steden in de huidige Derde Wereld. Overal waar maar enige ruimte was, werd gebouwd, zonder enige planning. Er ontstond op recreatief gebied een scherpe tegenstelling tussen stad en platteland. Hier komt bij dat een toenemend gedeelte van de bevolking, met het platteland,

ook het agrarisch levenspatroon verliet, inclusief het recreatieve aspect daarvan. Oogstfeesten en 'plough monday' hebben geen relevantie in de stad. Men diende het levensritme aan te passen aan geheel ander soort werk. Strikte regulering van de tijd is voor ieder die betrokken is bij fabrieksmatige productie volstrekt noodzakelijk. Waar de mensen in overgrote meerderheid in de voorgaande eeuwen aan een enkele tijdsaanduiding als het angelus voldoende hadden, had de negentiende eeuwse stedeling de klok nodig, ieder uur. Men diende zijn tijd te verdelen, nauwkeurig en steeds hetzelfde. De tijd die grote delen van de stedelijke bevolking vrij kon besteden was, het zal bekend zijn, in de eerste periode van de industrialisatie zeer beperkt. En daarmee de tijd om aan recreatie te besteden, waarin trouwens in de woongelegenheden niet was voorzien.

Een recreatieve infrastructuur moest als het ware opnieuw worden opgebouwd. Iets, maar niet erg, gechargeerd kan men stellen dat het groeiende stedelijke proletariaat in

de eerste eeuwheft niet veel meer recreatieve mogelijkheden had dan de zondagse kerkgang (dan wel zondagsschool) of een bezoek aan de kroeg.

Nog een andere factor is van belang: de verandering in het geestelijk klimaat, die zich in deze periode voltrok. Wij duiden het nieuwe gewoonlijk aan met 'victoriaans' en denken dan in de eerste plaats aan preutsheid, maar het gaat om aanzienlijk meer. De historicus H. Perkin spreekt in dit verband van een '*triumph of the entrepreneurial ideal*'. Hiermee wil gezegd zijn dat in de eerste helft van de negentiende eeuw de normen en waarden van de ondernemende burgerij de normen en waarden van de gevestigde aristocratie hebben vervangen als de maatschappelijk richtinggevende. Er vond plaats wat elders is genoemd een 'bourgeoisificatie', zo men wil verburgerlijking, maar dan zonder de prejorative betekenis die men die term gewoonlijk toekent. Onder die waarden en normen moet men zich dan bijvoorbeeld voorstel-

len ernst, ordelijkheid, soberheid, arbeidzaamheid, stabiliteit, rationaliteit en optimisme; in het algemeen, het vermogen om behoeftenbevrediging uit te stellen. Dit zijn eigenschappen waaraan het de gemiddelde aristocraat in de achttiende eeuw groten-deels placht te ontbreken. Om het hier bedoelde proces wat te personaliseren stelle men zich de drankzuchtige echtbreker George IV voor naast de oerbrave prins-gemaal Albert.

Respectabiliteit in de samenleving werd in toenemende mate ontleend aan het vermogen deze normen en waarden te hanteren. Dat gold ook voor 'respectabel' recreatief gedrag en het is hierdoor dat vele traditionele recreatieve activiteiten onder maatschappelijke druk kwamen te staan, met name waar die te maken hadden met onmatig gedrag. Hierbij moet opgemerkt worden dat ook bepaald niet als burgerlijk te karakteriseren bewegingen als het methodisme (dat immers vooral veld won onder de lagere strata van de bevolking) hierbij een rol hebben gespeeld.

Hanengevecht, ets uit 1759 door William Hogarth.

Met onmatig gedrag hadden vrijwel alle traditionele recreatievormen van doen. Dronkenschap, seksuele losbandigheid, ordeverstoring en gewelddadigheden waren vaste bijverschijnselen van wakes en fairs, bokswedstrijden, hanengevechten, voetbalwedstrijden en bull-baiting. Het is ongetwijfeld de verandering in het geestelijk klimaat geweest die heeft geleid tot het verdwijnen van bijvoorbeeld bull-baiting en het in discrediet raken van zaken als hanengevechten (en zeker ook rattengevechten, want die werden ook gehouden). De toenemende afkeer van wreedheid jegens dieren, die een onderdeel vormt van de victoriaanse levenshouding heeft in deze enig succes geboekt. Wellicht was dit succes ten opzichte van bull-baiting mede het gevolg van het ontbreken van adellijke patronage voor deze activiteit. Typisch aristocratische wreedheid jegens dieren, men denke aan de vossenjacht, heeft zich, hoewel wel degelijk een mikpunt van kritiek, tot op heden kunnen handhaven.

Samengevat:

Overzien wij de recreatieve situatie in de eerste helft van de negentiende eeuw dan lijkt er sprake van een overgangssituatie. Het traditionele recreatieve patroon kan zich ten plattelande ten dele handhaven. Het aantal 'wakes' neemt slechts geleidelijk af. In de grote industriële centra is sprake van een recreatieve kaalslag. Pas de tweede eeuw helft zou met name hier een nieuw patroon scheppen, waarvan het hoofdonderwerp van dit artikel, de georganiseerde massasport, een onderdeel vormt.

De 'public schools' en de 'christian gentleman'

Van beslissende betekenis zijn de zogenaamde 'public schools' geweest. Dat waren, zoals bekend, particuliere scholen met een grote reputatie. Ze werden in de achttiende en negentiende eeuw bijna uitsluitend bevolkt door kinderen van de welgestelde burgerij en de adel. Er waren in de traditie zeven 'grote scholen': Eton, Charterhouse, Harrow, Rugby, Shrewsbury, Westminster en Winchester.

De scholen bevonden zich in het begin van de negentiende eeuw in een crisissituatie. Ernstige disciplinaire problemen leidden met enige regelmaat tot leerlingenopstanden, die soms slechts met behulp van de gewapende macht konden worden bedwongen. Natuurlijk werden vooral de jongere en de wat minder viriele jongens het slachtoffer van de pure mishandeling op school, die hieruit voortkwam. De dichter Shelley hield een levenslang trauma over aan zijn public school periode, waar hij zo was mishandeld dat het hem bijna het leven kostte.

Het is in de eerste plaats de 'headmaster' van Rugby, dr. Thomas Arnold geweest, wiens beleid aan deze wantoestanden een einde heeft gemaakt. Hij perfectioneerde het zogenaamde 'prefectorial system', waarin de oudere jongens met een zekere mate van zelfstandigheid verantwoordelijk werden voor de goede gang van zaken in hun 'house' (de scholen bestonden gewoonlijk uit een aantal losse gebouwen, 'houses'). Arnold selecteerde deze leidinggevende jongens, 'prefects', persoonlijk en hield wekelijks contact met ze, onder andere door ze met hem en zijn gezin de avondmaaltijd te laten gebruiken. De 'prefects' kregen welomschreven bevoegdheden, die het gebruik van geweld, bijvoorbeeld in de vorm van lijfstraffen niet volledig uitsloten, maar wel beperkten. Zo werd het aantal toe te dienen stokslagen precies vastgesteld. Werkelijk ernstige dingen dienden te allen tijde aan het schoolhoofd zelf te worden voorgelegd.

Hoewel er enige discussie is over de daadwerkelijke effectiviteit van Arnolds hervormingen, staat het vast dat de discipline op de school toenam. Leerlingenopstanden kwamen niet meer voor. Arnolds opvattingen vonden dan ook navolging bij de andere scholen en met name ook bij de scholen die nieuw werden gesticht.

In een wat vertekende vorm is Arnold een hoofdfiguur in het meest gelezen victoriaanse jongensboek: *'Tom Brown's School Days'* van de oud-leerling Thomas Hughes.

Hughes werd de grote propagandist van een op Arnold geïnspireerd opvoedingsideaal, dat van de 'christian gentleman'.

De 'christian gentleman' combineert een traditioneel aristocratisch ideaal, mannelijke weerbaarheid, met het victoriaanse christendom van Arnold waarin deugden als zelfbeheersing en naastenliefde, vertaald in maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef, een grote rol spelen. De christelijke gentleman (het woord is eigenlijk niet vertaalbaar) kan zichzelf onder alle omstandigheden beheersen. Hij is mannelijk (zijn christendom is in de woorden van de schrijver-dominee Charles Kingsley 'muscular', gespierd), mededogend, ernstig en strikt eerlijk.

Van 'football' naar 'soccer'

Jongens spelen, ook christelijke jonge heren. De balspelen die op de diverse scholen van oudsher werden bedreven verschilden niet van die van de buitenwereld waar het regelloosheid en gewelddadigheid betrof. We kunnen vaststellen dat het disciplineringsproces dat zich op de scholen voltrok, zich geleidelijk aan heeft uitgestrekt tot hun spel. Hoe het precies in z'n werk is gegaan is niet meer na te gaan. De gecodi-

Football in Kingston upon Thames in 1846 (uit: V.T.J. Arkell, *Britain transformed*, p. 210).

ficeerde regels die in de jaren zestig werden opgesteld zijn het eindprodukt geweest van een geleidelijk proces.

Voetbal en rugby zijn vermoedelijk niet 'uitgevonden', maar we hebben te weinig bronnen om het proces precies te kunnen volgen. Eén bron, de beschrijving van een voetbalwedstrijd op Rugby in *Tom Brown's School Days*, suggereert dat er rond 1830 nog sprake was van een vrij ruw en ongeordend spel, dat echter enige herkenbare trekken, zoals bijvoorbeeld de 'scrum', vertoonde.

Het is duidelijk dat het ideaal van 'muscular christianity' zich niet tegen spel als zodanig verzet, maar wel tegen overdadige ruwheid en in elk geval tegen oneerlijk spel. Mogelijk heeft op die manier het geleidelijk geldend wordend opvoedingsideaal een bijdrage geleverd aan de transformatie van de spelvormen.

Er is wel vast te stellen dat de betekenis van sport en spel op de public schools zeer toenam, in sommige gevallen bepaald ten nadele van het leerplan. Dat werd ook officieel toegejuicht. De commissie Clarendon, die in 1864 een onderzoek instelde naar de public schools formuleerde het als volgt: *'... the cricket and football pitches... are not merely places of amusement; they help to form some of the most valuable social qualities and manly virtues, and they hold, like the classroom and boarding house, a distinct and important place in public school education.'*

De grotere betekenis en het gegroeide prestige van de sport zal er zeker toe hebben bijgedragen dat de behoefte ontstond zich naar buiten toe te manifesteren, wedstrijden onderling te organiseren. Dat was met bepaalde sporten een betrekkelijk eenvoudige zaak, omdat er redelijk eenvormige regels bestonden. Maar de balspelen van de grote scholen vertoonden een diversiteit die het

Het team van Aston Villa in 1887, winnaar van de FA Challenge Cup (uit: V.T.J. Arkell, *Britain transformed*, p. 211).

onderling spelen bemoeilijkten. Dat probleem deed zich bijvoorbeeld voor als 'old boys' van de diverse scholen als studenten te Oxford of Cambridge tegen elkaar wilden spelen. Er ontstond derhalve behoefte aan gecodificeerde en geuniformeerde spelregels.

Zoals wel bekend zal zijn is het niet gelukt om tot uniforme regelgeving te komen. Met name de controverse over de vraag of het al dan niet kon worden toegestaan de bal met de handen aan te raken werd niet opgelost. De aanhangers van het uitsluitende 'dribbling' van de bal vormden in 1863 de Football Association (de 'association football' kortweg 'soccer') en speelden op basis van regels opgesteld door studenten van Cambridge. De andere partij stichtte in 1871 de Rugby Union.

Brood en spelen?

De eerste decennia van hun 'officiële' bestaan bleven beide sporten een pure public school aangelegenheid (de eerste twintig finalisten van de in 1872 ingestelde FA Cup waren old-boy-teams). Langs een aantal wegen werden ze in de jaren tachtig geïntroduceerd in andere strata van de bevolking. Men realiseerde zich dat vele old boys tenslotte hun beroepsbestemming vonden in functies als leraar en dominee, dus in functies die ze in regelmatige aanraking brachten met jongens uit andere en lagere sociale milieu's. Niemand dacht eraan het public school opvoedingsideaal in z'n volledigheid over te dragen op de lagere standen, maar er waren redenen om althans een element eruit, het sportieve, wijdere verbreiding te gunnen.

Daarbij speelt bijvoorbeeld bezorgdheid omtrent de fysieke toestand van de stedelijke bevolking een rol. Het is in deze jaren dat de 'condition of England' een centrale rol gaat spelen in de publieke discussie. Het was duidelijk dat de fysieke conditie van grote delen van de bevolking te wensen overliet en dat werd des te duidelijker nadat in de jaren zeventig een landelijk net van inspecties van de volksgezondheid was opgezet.

Tevens werd de toegankelijkheid van met name de jeugdige bevolking na het invoeren van een landelijk schoolsysteem in de onderwijswet van 1870 vergroot.

Het overnemen van een niet kostbaar en eenvoudig te spelen public school spel als bijvoorbeeld soccer lag voor veel schoolleiders voor de hand. Zo zijn bekende voetbalverenigingen als Leicester City, Blackburn Rovers en Queens Park Rangers voortgekomen uit middelbare scholen. Maar ook

andere 'volksopvoeders' grepen naar sport, daarbij begunstigd door bepaalde tijdsomstandigheden. In de tweede helft van de negentiende eeuw deed zich een welvaartsstijging voor, die gepaard kon gaan met een verkorting van de arbeidsduur. Het gemiddeld inkomen per hoofd van de bevolking bedroeg in 1861 £ 22 en in 1891 £ 40, terwijl in deze periode de 'Engelse zaterdag', dat wil zeggen de vrije zaterdagmiddag, algemeen werd.

Het zal velen verrassen maar met name de kerken en zondagsscholen hebben een toonaangevende rol gespeeld bij het opzetten van voetbalclubs. In Liverpool hadden in 1885 25 van de 112 voetbalploegen een kerkelijke achtergrond, in Birmingham was dat in 1880 met 88 van de 344 clubs het geval. Zeer bekende clubs als Everton, Southampton en Fulham hebben een kerkelijke oorsprong, een feit dat de supporters zich wat te weinig bewust lijken te zijn. Ook bedrijven stichtten voetbalclubs, waaruit bijvoorbeeld clubs als Stoke City, Manchester United (spoorwegen), Arsenal (munitie) en West Ham United (scheepsbouw) voortkwamen.

HFC, de Haarlemse Football Club, in 1887 (uit: Gabri de Wagt, *Eerst de man, dan de bal, Amsterdam 1984*, p. 10).

Bij de oprichtingsgeschiedenis van deze laatste vereniging wil ik even stilstaan, omdat die zo typerend lijkt voor de gebruikelijke gang van zaken. West Ham United is een oost-Londense voetbalclub die is voortgekomen uit de Thames Ironworks Football Club, die in 1895 werd opgericht op instigatie van de eigenaar van de Thames Ironworks, Arnold F. Hills.

Hills beantwoordt bijna volmaakt aan het victoriaanse ideaal van de 'christian gentleman'. Na te zijn opgeleid in Harrow en Oxford wijdde hij zijn arbeidzaam leven hoofdzakelijk aan drie dingen: de scheepswerf die hij van zijn vader erfde, sociaal werk en

sport. Een sober en ernstig man, die zijn overtuigingen en levensstijl aan de samenleving wenste mee te delen en ook in een positie was om dat te doen. Zo was hij een vurig bepleiter van deugden als geheelonthouding en vegetarisch eten.

Hills had als jonge man van drieëntwintig de moeite genomen zich van de levensomstandigheden van zijn arbeiders op de hoogte te stellen door vijf jaar lang een arbeiderswoning te betrekken in de onmiddellijke nabijheid van de fabriek. Hij werd, als gewezen Engels kampioen op de mijl en oud voetbal-international getroffen door het ontbreken van iedere speelruimte in het overbevolkte West Ham; zoals eigenlijk alle recreatieve faciliteiten. Hij besloot via zijn bedrijf iets aan de toestand te doen en entameerde de stichting van een aantal bedrijfsverenigingen, zoals een muziekgezelschap, een toneelvereniging, een vereniging van geheelonthouders en in 1895 een voetbalclub. Deze verenigingen werden gefinancierd door contributiegelden en subsidie van het bedrijf. Op deze wijze hoopte Hills, schreef hij in z'n *'Thames Ironworks Gazette'*, te scheppen *'a fresh link of interest and fellowship between all sorts and conditions of workers in our great industrial community'*. Het mes sneed zo naar twee kanten: niet slechts de belangen van de individuele bewoners van West Ham werden gediend maar ook die van het bedrijf.

Sportificatie

Het is natuurlijk verleidelijk nu met een variant van de aloude 'brood en spelen'-theorie op de proppen te komen en de bemoeienissen van Hills en zijn geestverwanten uit de victoriaanse upper- en middleclass af te doen als een poging om de klassenstrijd te voorkomen. Inderdaad is het denkbaar hun activiteiten te zien als een poging de sociale vrede te bevorderen, een streven dat niet geheel zonder eigenbelang hoeft te worden geacht. Het hangt er dan vanaf hoe men tegenover de sociale orde staat als men een oordeel over Hills wenst uit te spreken.

Gezien binnen de gehele victoriaanse context zijn de bemoeienissen van lieden uit upper- en middleclass met de vrije tijdsbesteding niet los te maken met bemoeienissen op andere terreinen van het leven. Te denken valt aan onderwijs, huisvesting, gezondheidszorg, arbeidsomstandigheden. Op al deze terreinen vertoont de tweede helft van de negentiende eeuw een beeld van toenemende regelgeving en organisatie. Of hierbij het initiatief rechtstreeks uitging van de overheid of, zoals meestal het geval was, van ondernemende welgestelden (men denke in Nederland aan een figuur als Sarphati!) doet in dit verband niet ter zake. Men kan, teruggrijpend op de eer-

der genoemde Perkin, spreken van een 'bourgeoisificatie' van de samenleving, die met name slaagde waar de burgerlijke deugden als soberheid en matiging appelleerden aan de beter geschoolde arbeiders. Hierdoor is inderdaad de sociale cohesie vergroot en de scherpe kanten van de klassenstrijd werden afgeslepen. Ik heb er wat moeite mee me een dergelijk proces voor te stellen als de uitkomst van een strijd tussen bewust handelende gepersonifieerde sociale tegenstanders. Een 'brood en spelen'-theorie lijkt me dan ook weinig zinvol.

Zeer zinvol daarentegen lijken me de pogingen van met name de Engelse socioloog Eric Dunning de hierboven geschetste ontwikkeling in te passen in de bekende civilisatietheorie van Norbert Elias.

In een gezamenlijk artikel vatten Dunning en Elias de ontwikkeling die de sportieve recreatie in de negentiende eeuw in met name Engeland onderging samen in de term 'sportificatie'. Ruwe, ordeloze spelvormen

veranderden in geordende sporten waarin het geweld is gereguleerd. Dit proces zou dan een onderdeel zijn van een veel groter: 'One may... consider the possibility that both industrialisation and the transformation of specific leisure occupations into sports are interdependent part-trends within an overall transformation of state societies in recent terms'.

Waarmee uiteraard het proces van ordening, affectbeheersing en maatschappelijke integratie is bedoeld dat Elias aanduidt met het 'civilisatieproces'.

Aldus opgevat heeft het bestuderen van de geschiedenis van de sport dus zeer zeker zin en hoeft volstrekt niet beperkt te blijven tot anekdotiek. Ook als onderwerp voor school lijkt het mij uiterst aantrekkelijk: het is een kapstok waaraan veel meer valt te hangen dan op het eerste gezicht het geval lijkt.

LITERATUUR

V.T.J. Arkell, *Britain transformed. The development of British society since the mid-eighteenth century*. London 1973.

Norbert Elias & Eric Dunning, *Quest for excitement. Sport and leisure in the civilizing process*. Oxford 1986.

Walter E. Houghton, *The Victorian frame of mind 1830-1870*. Yale 1975.

Charles P. Korr, *West Ham United Football Club and the Beginnings of Professional Football in East London 1895-1914*. In: *Journal of Contemporary History*, Vol. 13, 1978.

Robert W. Malcolmson, *Popular recreations in english society 1700-1850*. Cambridge 1973.

Harold Perkin, *The Origins of Modern English Society 1780-1880*. London 1969.

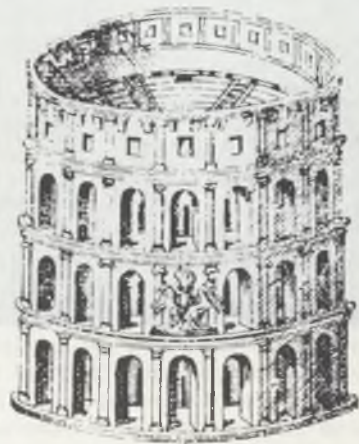
James Walvin, *Leisure and society 1830-1930*. London 1978.

Het Romeinse moordspel

Anton J.L. van Hooff

Zoals voetbal bij ons namen destijds gladiatorenvechten een belangrijke plaats in bij de vrijetijdsbesteding van de Romeinse samenleving. Gegevens over tienduizenden mensen en dieren die erbij betrokken waren en de restanten van arena's tot in de uithoeken van het rijk laten zien hoeveel geld er in gestoken werd.

Anton van Hooff gaat in op de herkomst van het verschijnsel, het gebruik ervan voor politieke doelen en de 'inhoud' van de ludi.

Was dit nu de korenschuur van het oude Rome? Al tientallen kilometers is er vanuit de sneltrein Sousse-Sfax niets anders te zien dan verlatenheid afgewisseld door eindeloze rijen olijfbomen. Soms schiet een groep huisjes voorbij. Toch was ook dit midden van Tunesië een belangrijk deel van de Romeinse provincie Africa. De mozaïeken in het Bardo-Museum in Tunis laten zien tot welke graad van welvaart de landbouw de inwoners, althans de grote landheren, van deze streek bracht: het antieke Thysdrus, nu El-Jem, was een belangrijk centrum. Opeens komen er meer huizen, de trein stopt; dit is El-Jem.

Knipperend tegen het felle zonlicht sta ik op het stationnetje van een stad die veel meer dan Tunis en Sousse een Arabisch gezicht heeft: boven de huizen van één, hoogstens twee verdiepingen steken alleen de minaretten uit. Maar het hele stadsbeeld wordt beheerst door een gigantisch amfiteater. Zo moet de stad er ook hebben uitgezien voor de duizenden die van heinde en verre kwamen voor zaken of vermaak. Rondscharrelend over de verdiepingen van het amfiteater van Thysdrus — en voortdurend op mijn hoede niet in een van de afgronden te vallen — probeer ik me voor te stellen hoe de antieke stad er heeft uit-

gezien... toch niet wezenlijk anders dan de tegenwoordige. Er zal wat meer verticaliteit in het stadsbeeld zijn geweest door tempels en basilica's, maar het amfiteater beheerste evenzeer als tegenwoordig de hele stad. Niet anders werden middeleeuwse steden gedomineerd door hun kolossale kathedralen. Eigenlijk een zinnige vergelijking: zoals toen alle energie werd gestoken in de bouw van kerken, deed de Romeinse oudheid dat in haar heiligdommen. Het amfiteater is de kathedraal van de dood.

De spektakelfilm die de wereld van Rome oproept, gebruikt graag de gladiatorenenge-

Het amphitheater van El-Jem (Tunesië).

vechten als sfeerschepper of dramatisch hoogtepunt. Ook voor de Romeinen zelf was het bedrijf in de arena een wezenlijk element van hun cultuur. In alle uithoeken van het rijk – misschien juist daar – probeerden gemeenschappen zich een echt Romeinse allure te geven door een permanente inrichting voor de *ludi* te bouwen.

Sinds een paar jaar weten we dat ook Nijmegen in dit opzicht zich kon meten met andere Romeinse steden. Men zal er met jaloezie hebben gekeken naar het amfitheater van de meest nabije *colonia*, *Ulpia Traiana*, tegenwoordig Xanten. Daar heeft men in het Archeologisch Park een modern amfitheater geconstrueerd op de grondsporen van het oude.

Klaarkomen met de spelen

Hoezeer de Romeinen gebiologeerd waren door de gladiatoren, wordt niet alleen duidelijk uit de amfitheaters; die zouden nog kunnen worden afgedaan als prestige-objecten van een stedelijke elite. De Romeinse oliehandelaar Crescens spreekt op zijn grafsteen de voorbijganger toe:

Ik was voor de blauwe partij bij de wagenrennen, bij de gladiatorengevechten voor de zwaar-gewapenden.

Tijdens de première van Terentius' *'De schoonmoeder'* ging het publiek tijdens de voorstelling aan de haal; het gerucht ging dat er ergens in de buurt een gevecht zou worden gehouden. Goed, dit was dom gedrag van een olieman en van een massa. Maar keizer Marcus Aurelius dankt zijn gouverneur voor het uitzonderlijk geluk dat door zijn toedoen geen liefde voor de spelen in zijn jonge ziel is ontstaan:

Van mijn gouverneur leerde ik voor de Groenen noch de Blauwen partij te kiezen (in de circus), evenmin voor de Rondschilden of de Langschilden.

(Marcus Aurelius, *Tot zichzelf* I 5)

Zo had Marcus zich voor zijn hele leven gedistantieerd van de spelen (hoewel hij als prins en keizer wel de *ludi* bijwoonde). Ook de retor Libanios had zich afgekeerd van wulps vermaak en bekeerd tot de redenaarskunst, nadat hij jaren door zijn moeder vertroeteld was. Als vijftienjarige werd hij gegrepen door de liefde voor de woordkunst. Hij vergat landleven, verkocht zijn duiven en het toneelspel had voor hem afgedaan: *'En daarmee verblufte ik heel bijzonder jong en oud – ik ging niet meer als toeschouwer naar die tweekampen waarin mannen sneuvelden of wonnen, die men als leerlingen van de driehonderd in Thermopylai kon betitelen.'* (Rede I 5; de retor moet het natuurlijk metonymisch zeggen, met toespeeling op de heroïsche Griekse geschiedenis.)

De 'bekering' kon ook andersom gebeuren. Augustinus vertelt in zijn *Confessiones* het geval van zijn vriend Alypius:

Hij was eerder dan ik naar Rome gegaan, om recht te studeren, en heeft zich daar op een onbegrijpelijke manier laten meesleuren door een onbegrijpelijke bevestiging voor de gladiatorenspelen. Hij was namelijk afkerig van dat soort dingen en verfoeide ze diep, maar toen hij toevallig eens enige vrienden en medestudenten ontmoette die van hun middagmaal terugkwamen, hebben die hem, ondanks zijn heftige weigering en tegenstand, met vriendschappelijk geweld meegenomen naar het amfitheater, in de dagen dat daar wrede moordspelen plaatsvonden. Alypius zei: 'Ook al slepen jullie mijn lichaam naar die plaats en zetten jullie het

daar neer, mijn geest en mijn ogen kunnen jullie daarmee toch niet op die spelen vestigen! Ik zal er dus afwezig bij aanwezig zijn en daarmee zowel jullie als die spelen de baas zijn!

... Had hij nu ook zijn oren maar dichtgestopt! Want bij de een of andere wending in het gevecht, toen een enorm geschreeuw van het hele publiek hem heftig schokte, liet hij zich door nieuwsgierigheid overwinnen en menende, dat hij er wel op voorbereid was om wat daar ook gebeurde aan te zien en het toch met hooghartige verachting de baas te blijven, deed hij zijn ogen open en werd hij door een zwaardere stoot in zijn ziel getroffen dan de man die hij begerde te zien in zijn lichaam opliep...

Waarom zou ik nog meer zeggen? Hij keek, hij schreeuwde, hij kwam in vuur en vlam en bij het weggaan droeg hij de verdwazing met zich mee, die hem zou prikkelen terug te komen...

(vertaling Gerard Wijdeveld, Utrecht z.j.)

Zo konden de spelen iemand ten val brengen. Zelfs kluizenars werden gekweld door visioenen waarin niet alleen naakte vrouwen, overvloedige diners en dergelijke bekoeringen voorkwamen; het gebed van de monnik Hilarion werd gestoord door 'het vechten van gladiatoren, terwijl een van hen zich stervend voor hem neerwierp en om een begraafplaats smeekte' (Hiëronymus, *Leven van Hilarion* 6, 7).

Meer nog dan deze anekdotes zijn het de voorwerpen uit het dagelijks leven die verwijzen naar de fascinatie van heel de Romeinse wereld met het gladiatorenwezen: bekers met vechtscènes, olielampjes en miniatuurtjes van gladiatoren. In alle musea met Romeinse oudheden zijn deze bewijzen voor de algemene verknochtheid van de Romeinen aan dit stukje eigen cultuurgood te vinden.

De bron van het bloedspel

Voor de Romeinen zelf was het niet duidelijk hoe ze aan dit karakteristieke instituut gekomen waren. Een schrijver uit de vierde eeuw n.Chr. geeft een religieuze en een rationele verklaring: 'Velen zeggen dat bij de ouden dit als een wijdingsceremonie tegen de vijanden gebeurde om ervoor te zorgen dat de Wrake (dat is een soort macht van Fortuna) zich verzadigde aan geofferd bloed van burgers onder de mom van gevechten. Anderen hebben geschreven – ik vind die verklaring waarschijnlijker – dat de Romeinen die ten oorlog trokken, gevechten moesten zien en wonden en ijzer en naakte mannen in tweegevecht, om te voorkomen dat ze in de oorlog bang zouden zijn voor gewapende vijanden of zouden huiveren voor wonden en bloed'. (*Scriptores Historiae Augustae*, Maximus en Balbinus).

Veel juist lijkt de vertaling van Tertullianus, de rigoristische christen uit Noord-Afrika die in zijn *Over de spelen* van leer trekt tegen het schouwspel in de arena. 'Eens geloofde men dat de zielen van de gestorvenen verzoend werden door menselijk bloed en zo offerden ze bij begrafenissen kriegsgevangenen of slaven van b-keus die voor dat doel waren gekocht' (*De Spectaculis* 12).

De wortel van het 'Unwesen' lag in Etrurië. Daar was men gefascineerd door wreedheid en dood: muurschilderingen in graven en reliëfs op sarkofagen kiezen de gruwelijkste scènes uit de Griekse mythologie. Vaak treedt een sinister figuur op, de doodsdemon Charoen, die wordt afgebeeld met een hamer. Een religieus relict is overgebleven in

Gladiatorenbeker van Colchester (Engeland).

de Romeinse gladiatorenspelen: een van de leden van het arenapersoneel is uitgedost als Hermes de Zielenbegeleider (Hermes Psychopompos). Hij sleept de lijken uit het strijdperk. Het woord *lanista*, vechtmeester, schijnt Etruskisch te zijn.

De verbinding met het dodenritueel wordt aangetoond door het vroegste Latijnse woord voor de vechters, *bustuarii*, dat wil zeggen mannen van de brandstapel. De gedachte is geweest dat bloed dat vergoten werd rond de brandstapel waarop de dode lag, ten goede kwam aan zijn levenskracht.

In historische tijden zijn de Romeinen ervan overtuigd dat het warme bloed van gladiatoren genezing van epilepsie teweegbrengt. Bij een huwelijk dat volgens het traditioneel ritueel werd gevierd, werd het haar van de bruid door een speerpunt gescheiden: het was goed als daarmee een man in de arena was gedood. Dit 'fossiel' bewaart de Etruskische idee: arenabloed – levenskracht.

De Romeinen wijzen ook zelf naar Etrurië als de bakermat. In 40 voor Christus offert de latere vredesvorst Augustus bij wijze van grimmige scherts 300 vooraanstaande inwoners van Perugia aan de schimmen van de Iulii: dat was toch volgens hun nationale gewoonte?

Als we kijken naar de ontwikkeling van het instituut in Rome is de relatie met het begrafenisritueel zichtbaar. In 264 streeden er voor het eerst gladiatoren, drie paar, ter gelegenheid van de begrafenissen van Brutus Pera. Misschien dat de 'gehoben' stemming aan het begin van de Eerste Punische Oorlog dit novum toelaatbaar maakte. Voor de tweede keer horen we van gevechten in 216, Rome's donkerste uur na Cannae, toen 22 paren streeden bij de brandstapel van Marcus Lepidus. In hetzelfde jaar werden op het Forum Romanum twee Galliërs en twee Grieken levend begraven. Er moesten uitzonderlijke maatregelen worden genomen om de goede verstandhouding met de goden (*pax deorum*) terug te krijgen.

Spartacus had evenveel gevoel voor humor als Augustus. Tijdens de slavenoorlog (73-71 v.Chr.) zijn bij twee gelegenheden gevangene Romeinen in de arena gebracht, de eerste keer bij de begrafenissen van een makker, Oenomaüs, de tweede keer helemaal schertsenderwijs toen een dame die na verkrachting zelfmoord had gepleegd, met al het ritueel werd begraven.

Het oproepen van bijzondere levenskracht is een oergedachte die steeds meer wordt uitgebogen: er kan gevochten worden op het eind van het jaar, op een verjaardag, bij de stichting van steden, bij wijdingen, bij zeges, bij epidemieën, zelfs bij een grensoverschrijdende daad als de stichting van een bibliotheek.

In Etrurië zijn geen amfiteaters gevonden, wel in het Etruskische machtsbereik in

Campanië. Het lijkt dat daar in de marge van de Etruskische cultuur het instituut een grote vlucht nam. Bekend is de gladiatoren-school van Capua, waar de Spartacusopstand begon. Pompeji had al lang een permanent amfitheater voor 20.000 toeschouwers voordat Rome zijn Colosseum kreeg.

Politisering van de spelen

Misschien hadden de gladiatorengevechten in de Punische oorlog al een betekenis voor de hele Romeinse staat. Heel uitgesproken is de politieke bedoeling in het jaar 105 als de consuls voor het eerst *munera* (vakterm, wordt verderop verklaard) houden, onder andere om de strijd aan te binden tegen de softe Helleense cultuur. Gladiatoren stonden voor Romanitas. Het instituut dat dus begonnen was als ritueel bij de dood van een belangrijk individu, werd in Rome *gepolitiseerd*; rijke magistraten konden het gebruiken als politiek middel.

Een venatio op een forum (zie de toeschouwers op de eerste verdieping van de zuilengalerij).

De rijkdom van de Romeinse ambtsdragers uit de eerste eeuw voor Christus was van een heel andere orde dan elders en vroeger in de antieke wereld. Het was steeds de sociale plicht van een rijke geweest zijn middelen aan te wenden voor het algemeen nut. Die plicht tot weldoen (Grieks: *euergesia*) werd gekanaliseerd in belasting in de vorm van opgelegde diensten (*leitoeergia*, ons 'liturgie'), in Athene bijvoorbeeld het onderhoud van een oorlogsschip of de verzorging van een opvoering van tragedies. Het Latijnse woord voor *leitoeergia* is *munus*, meervoud *munera*. Dit woord raakt verbonden aan het houden van gladiatorengevechten; *munera* tout court betekent een festival van vechters. De Romeinse potentaten van de late republiek lieten het geld in 'conspicuous con-

sumption' rollen als nooit tevoren. Als aedilis bracht Caesar 320 paar in het strijdpark; ze vochten met zilveren wapens. De heer aller heren, de keizer, was in dit opzicht niet te overtreffen: *Drie maal heb ik een gladiatorenshow gegeven onder mijn eigen naam en vijf maal onder die van mijn zoons of kleinzons, waarbij ongeveer 10.000 mensen op leven en dood vochten. Jachten op Afrikaanse beesten heb ik onder eigen naam of die van mijn zoons en kleinzons 26 keer aan het volk gegeven, in de circus of op het forum, waarbij ongeveer drieënhalf duizend dieren zijn verbruikt. (Prestaties van de vergoddelijkte Augustus, 22, 1).*

We zien dat Augustus zich nog moest behelpen met het Forum Romanum. In zijn tijd beveelt de architect Vitruvius aan bij de bouw van zuilengalerijen rond een forum de porticus twee verdiepingen te geven, zodat de bovenste etage tribune kon zijn bij de spelen.

Pas de Flavische keizers geven Rome zijn speciale gebouw. Heel demonstratief liet Vespasianus het bouwen op de plaats waar Nero egocentrisch een vijfver had in het complex van zijn Gouden Huis.

Naast het beheersen van het rijkssleger en het respecteren van de gevoeligheden van de senaat was de derde band, waarover de keizer moest spelen, het stadsvolk van Rome. Daarom was in Rome alleen de princeps — of zijn familieleden — gerechtigd spelen te houden. Vespasianus vleide zijn *plebs* met het Amfitheatrum Flavium, dat naar het erbij staande 'kolossale' beeld van de zonnegod, Colosseum werd genoemd. Dit gebouw lieten de Flaviërs zetten op de visitekaartjes van de keizer, de munten. Er was toch een zekere gêne de spelen zelf af te beelden. Wel wordt er soms op gezinspeeld in de munttekst *munificentia Augusti*, gulheid des keizers (hebben wij al voetballers op postzegels?).

Sestertius van Titus

In Rome wordt de top bereikt onder de bovenste beste princeps (optimus princeps) Traianus; hij liet totaal 23.000 gladiatoren optreden na zijn overwinning in Dacia

kleio

(Cassius Dio 68, 15). Het Colosseum was nu de grote ontvangsthuis waar de keizer communiceerde met zijn volk: hij paaide met geschenken, maar hij kon ook uitingen van misnoegen krijgen. Verschijnen moest hij wel. Ook de 'gedistantieerde' keizer Marcus zat de spelen voor, al las hij tijdens de show. In 177 nam hij maatregelen om de kosten voor de elite van de steden te be- teugelen: er kwamen vaste prijzen voor de verkoop van misdadigers aan vechtheesters en ook vaste prijzen voor de opgeleide gladiatoren als ze werden doorverkocht aan de organisatoren van de spelen.

Nu was het voor de arme rijken alleen nog zaak aan zoveel mogelijk misdadigers te komen. In Gallië werden christenen het slachtoffer van een actief vervolgingsbeleid. De vervolging van de martelaren van Lyon hoort waarschijnlijk in deze historische context: met de zegen van de keizer die de lasten van de elite verlichtte, zetten de provinciale leiders criminelen voor aan het volk dat in massa's naar Lugdunum stroomde ter gelegenheid van de jaarlijkse religieuze festivals Roma en Augustus.

Marcus Aurelius bepaalde dat de fiscus geen belasting mocht innen over de verkoop van gladiatoren, omdat het bezoedeld geld zou zijn. Is ook hier gène in het spel of is het een Rudingse lastenverlichting ten behoeve van de reeds bevoorrechten?

Verbreiding en afgang

In Gallië waren gladiatoren zeer populair; misschien leefden de oude dodenoffers van de Druïden, die de Romeinen zo hadden verfoeid, wel in dat geaccepteerde verband voort. Ongeveer een kwart van alle amfiteaters van het rijk stond in Gallië. Nîmes en Trier zijn goede voorbeelden van die provinciale inrichtingen.

Er is een mythe dat de Grieken zoveel fijnbesnaarder waren dan de Romeinen: zij zouden de cultuurdragers bij uitstek zijn geweest. Maar de gladiatorenspelen verspreidden zich ook buiten het westen, allereerst in de zeldzame vestigingen van Romeinse veteranen in het oosten, bijvoorbeeld in de colonia Korinthe.

In het verre oosten was Antiochië een brandpunt van Griekse cultuur. Maar ook daar waren de spelen gemeengoed: Libanios wakte verbazing door ze af te zweren. En als gevestigd leraar in de retorica moest hij tijdens zijn lessen constateren dat de jeunesses dorée zich door gebarentaal onderhield over wagenmenners, toneelspelers, renpaarden, pantomimespelers of over het gladiatorengevecht dat juist had plaatsgevonden of voor de deur stond (*Rede III*, 12).

Hét symbool van de Griekse kunst, het theater, werd aangepast aan de nieuwe behoeften: in de orchestra werd een ovaal aan- gebracht met een omheining. Ook het Hel-

De stierenarena van Cartagena is gebouwd op het Romeinse amfitheater.

las van Hellas moest eraan geloven: in het Dionysiotheater van Athene kan men nog de resten zien van de marmeren borstwering die vechters en toeschouwers gescheiden moest houden.

Overigens gebeurde dat multifunctioneel maken van het theater niet zonder protest. Toen de Atheners de spelen invoerden, gaf de filosoof Demonax als commentaar: *'Ze moeten het altaar van de barmhartigheid weghalen'* (Loekianos, *Demonax* 57). En Dioon van Prusa uitte zijn verontwaardiging zo: *'Vaak wordt een vechter tussen de zetels afgeslacht waarop hiërofant en andere priesters zitten.'*

Ook het oosten werd dus besmet door dit Romeinse cultuurgood. Alleen begon het daar later en hield het eerder op: in 325 verbood Konstantijn het veroordelen van misdadigers tot de arena. Die gingen voortaan naar de *metalla*, de mijnen, wat nog een zeker dood betekende (*Codex Theodosianus* 15.12.1).

Het instituut kalfde maar langzaam af. In 357 verbood Constantius Augustus en Julianus Caesar (de Afvallige) het aan keizerlijke soldaten om zich te verhuuren als gladiator. In het westen is het gladiatorenwezen hardnekkiger: gevangen genomen Frankische koningen werden in de vierde eeuw in Trier voor de wilde beesten geworpen. In 404 komt de monnik Honorius tussenbeide in de Romeinse arena. Naar aanleiding van dit optreden schaft keizer Honorius voor zijn rijksdeel de spelen af. Maar *'the memory lingers on'*; Gothische vorsten die de Romeinse bevolking wilden paaien, zorgden voor herstel van aquaducten en voor nieuwe spelen.

Rekrutering

Vanuit de geschiedenis hebben we de wortels leren kennen en gezien hoe juist in Rome een *begravenisritueel* kon ontaarden en *politiseren*.

Waarom had de Romeinse bevolking zoveel smaak voor de spelen ontwikkeld? Het gaf *imperiale voldoening* te zien hoe krijgsvangenen werden 'opgestookt' in de arena onder de ogen van het Herrenvolk. Traianus en Titus verbruikten zo tienduizenden uit de buit van de Dacische en Joodse Oorlog. Seneca vertelt het gruwelijke verhaal van een germaan die weigerde het spel mee te spelen: *'Onlangs bij het spel van de dierenvechters zonderde een van de germanen, toen hij zich klaarmaakte voor de ochtendvoorstelling, zich af om zich te ontlasten; geen enkele andere vorm van afzondering zonder bewaker werd hem geboden. Daar stopte hij de stok die er ligt om het achterste schoon te maken – met een spons eraan – helemaal in zijn keel: zo sloot hij de luchtwegen af.'* (Seneca, *Brieven aan Lucilius* 70, 20).

Opgewekt voegt de miljonair-stoïcijn eraan toe: *'Niets staat degene die wil uitbreken en heengaan in de weg'* (in de brief behandelt hij meer zelfdodingen door 'gewone' mensen).

Aanvankelijk konden slaven worden verkocht aan de opleidingsscholen; dat gebeurde met Spartacus en de zijnen. Maar bij de toenemende humanisering van de houding tegenover slaven, vond men het alleen als straf nog acceptabel (Hadrianus verordent dat de reden voor zo'n strafverkoop bij de magistraat moet worden gemeld). Er steekt een storm van protest op als keizer Macrinus in 217/218 weggelopen slaven in de arena brengt.

De genadeslag.

V.l.n.r.

Training van gladiatoren: een retiarius vecht onder toezicht tegen een lichtgewapende myrmillo.

Paegniarii, gewikkeld in een gevecht met stokken en zwepen – om stemming te kweken in de arena.

Een bestiarus met een gewond luipaard.

Een heer heeft een bestiarus op de grond geworpen.

Deze afbeeldingen op mozaïeken zijn afkomstig uit John Pearson, *Arena, the story of the Colosseum*, New York 1973.

Naast krijgsgevangenen en (gestrafte) slaven waren misdadigers een reservoir waaruit kon worden geput voor de spelen. Het is bekend dat de scala van straffen in de oudheid niet groot was (gevangenisstraf bestond niet: zou een overheid geld moeten besteden aan criminelen?). Voor het rechtsgevoel was het heel bevredigend te zien hoe een misdadiger op de meest minderwaardige manier moest boeten voor zijn vergrijpen. (Die *morele voldoening* over het handhaven van de rechtsorde zorgde tot in de vorige eeuw voor executies in het openbaar als een soort volksfeest.)

Er is een beroemde tekst van Seneca over het optreden van misdadigers in de arena, die naar mijn idee meestal verkeerd wordt verstaan als protest tegen het hele gladiatorenbedrijf. Het accent van het betoog ligt ook niet op het afkeuren van de wijze van executie; het gaat erom dat de wijze (vriend Lucilius) zich niet moet laten besmetten door zulke inhumane schouwspelen:

Toevallig liep ik binnen bij de middagvoorstelling in de verwachting van spel, humor en enige verstrooiing waardoor de mensen bijkomen van menselijk bloed; het tegendeel. Wat er tevoren is afgevochten, was barmhartig gedoe. Nu wordt alle franje weggelaten en is het louter slachting... 's Morgens worden mensen voorgeworpen aan leeuwen en beren, tijdens het middaguur aan hun toeschouwers... 'Maar die man beging een roofmoord' So what? Zal hij een mens doden omdat hij gedood heeft? 'Hij verdiende het dit te ondergaan'. Wat heb jij, ongelukkige, verdiend, dat je dit gadeslaat? 'Sla dood, geef een zweepslag, gebruik het gloeiend ijzer. Waarom loopt hij zo angstig het zwaard tegemoet? Waarom sterft hij zo laf? Waarom sterft hij zo weinig willig? (Seneca, Brieven aan Lucilius 7).

Er waren ook wel vrije jongens die een (levens)kansje waagden in de arena. Toen Septimius Severus het privilege voor Italiërs afschafte dat alleen zij in de preto-riaanse garde mochten dienen, ontwikkelden zich roversbenden en meldden zich jongemannen aan voor de arenadienst. In de groep van de vrijwilligers moeten we de specialisten zoeken. Zij werden zorgvuldig getraind in de opleidingsinstituten van Campanië, in Alexandrië en in Rome zelf in de Ludus Magnus, die met een onderaardse gang verbonden was met het Colosseum, zoals men nu nog kan zien.

De voorstelling

Het normale programma begon met het wilde-beestenspel, de *venationes*. De exotische dieren die uit alle uithoeken van het rijk de jachtbuit vormden van de *bestiarii* in de arena, gaven de keizer weer een kans zijn *macht te demonstreren*: tijgers, olifanten, beren, krokodillen, giraffen, neus-

hoorns, nijlpaarden en zelfs struisvogels. Volgens sommigen is de fauna van Noord-Afrika in de Romeinse tijd structureel verzwakt door de systematische bevoorrading van de arena's rond de Middellandse Zee. In de krochten van het Colosseum kan men het technisch vernuft nog enigszins zien dat werd gebruikt bij de enscenering van de 'jachtpartijen'. De beesten werden via gangen en liften op het gewenste moment in de arena losgelaten. Vaak was daar een aangepast landschap aangebracht.

Een onaangenaam trekje van de Romeinen is dat zij de grenzen tussen spel en wrede werkelijkheid wegwisten. Als er bij *Derrick* een lijk valt, speelt de toeschouwer het tv-spel mee en pretendeert schrik, terwijl hij goed weet dat alles fictie is. Heel anders is de emotie als je even tevoren de rottende lijken van het strijdtoneel in Irak ziet.

Voor de Romeinen kon het spel niet realistisch genoeg zijn, speciaal de anders kleurloze terechtstelling van misdadigers in de

lunchpauze: de goddelijke zanger Orpheus, die volgens de mythe met zijn snarenspeel de wilde dieren had betoverd, werd in de arena gebracht, een misdadiger die van alle attributen was voorzien. Wat een lol te zien of hij de hongerige beesten ook kon temmen. Agamemnon werd echt in bad vermoord. Pasiphaë, de koningin van Knossos, werd volgens het oude verhaal verliefd op een stier. Zij liet door Daidalos een namaak-koe construeren. Daarin nam zij plaats en paarde zo met haar minnaar (de Minotaurus was de vrucht van dit slippertje). Een Pasiphaë werd – volgens Martial – echt in de arena besprongen. In de roman *Gedaan-tewisselingen* (Metamorphoses) van Apuleius moet de mens-zeel Lucius bijna paren met een vrouw in de arena.

Romeinen konden alles, zelfs de mythe konden zij werkelijkheid laten worden.

Het hoogtepunt van de voorstelling was het optreden van de professionals in de namiddag. Aan het begin paradeerde de hele troep door de arena en presenteerde zich aan de

organisator van de spelen, in Rome de keizer. In het Colosseum zat iedereen in zijn beste kleren op de rang die hem volgens zijn stand toekwam; het volk was welgeordend aanwezig bij een ritueel.

De avond tevoren had men de stallen mogen bekijken en kunnen zien hoe de gladiatoren werden gevoederd; de lichamelijke verzorging was uitstekend. Gladiatoren kregen een uitgekiend dieet en werden door de beste artsen behandeld. De keizerlijke lijfarts Galenos leerde daar het vak (hij kreeg natuurlijk ook menig inkijkje in het inwendige van de mens).

Rond de gladiatoren was niet alleen de sfeer van Thanatos, maar ook van Eros. In de kazerne van Pompeji is een dame gevonden die kennelijk de nacht bij zo'n echte kerel doorbracht. Graffiti in Pompeji laten zien dat gladiatoren idolen waren (of wilden zijn):

*De Thraciër is de hartstocht van de meisjes
Stuk van de meisjes, de Thraciër Celadus
Crescens de netvechter, meester van de pop-*

petjes (puparum dominus)

Een andere gladiator is 'heer en meester van meisjes in de nacht'.

Daar stonden dan die kerels bij de intocht. Er waren allerlei variaties in de uitrusting, maar de voornaamste onderscheiding was die tussen licht- en zwaargewapenden (de lang- en rondschilden uit de tekst van Marcus Aurelius). De verschillende typen 'zwaren' hadden namen ontleend aan de tegenstanders die Rome op weg naar zijn imperium succesievelijk had ontmoet: Samniet, Galliër, Thraciër. De oudheid droomde van de verschillende soorten. Droomuitlegger Artemidoros (tweede eeuw na Chr.) zegt dat een droom waarin je vecht tegen een Thraciër betekent dat je zult trouwen met een rijke, sluwe, egoïstische vrouw. Er was nog een type met de naam *myrmillo*; deze droeg op zijn helm een afbeelding van een zeevis, de *mormyros*.

Onder de lichtgewapenden treffen we in de eerste plaats de bekende netvechter, *retiarius*, aan; daarnaast is er ook een snel-

le jongen met een maliënkolder, de *laquearius*, de man met de pijlen, de *sagittarius*, en de 'tweedolker', de *dimachaerius*.

Het algemene patroon van de strijd was een snelle prikactie van de lichtgewapende, ook wel *provocator*, genoemd tegen de massieve verdediging van de zwaargewapende die zijn tegenstander in een hoek drong; deze werd wel 'volger', *secutor*, genoemd. Overigens: de preciese dekking van de technische termen is niet volstrekt duidelijk: in de loop van de vele eeuwen werden er allerlei innovaties ingevoerd — en ook weer opgegeven —.

In de eerste eeuw na Chr. traden ook wel vrouwen in het strijdperk. Zij werden natuurlijk gemythologiseerd onder de naam *Amazones* (Juvenalis, *Satiren* IV). Op het eind van de tweede eeuw maakte Septimius Severus een einde aan deze vorm van emancipatie.

Bij de intocht der gladiatoren zouden de beroemde woorden zijn gesproken 'Gegroet Caesar, zij die gaan sterven, groeten u'. In feite is er maar één gelegenheid waarvan historisch vaststaat dat er de woorden 'Ave Caesar, morituri te salutant' zijn gebruikt, namelijk toen Claudius een zeegevecht, *naumachia*, gaf. De onbeholpen keizer wilde eens leuk uit de hoek komen en zei: 'Of niet'. De strijders interpreteerden dat als een afgelasting van het schouwspel. Slechts met de grootste moeite kreeg Claudius hen weer in het gareel.

In de arena werd de spanning na de intocht, *pompa*, soms nog eens extra ingevoerd door het houden van voorgevechten, *prolusiones*, met stompe wapens. Maar daarna kwam het hoofdnummer. De helse sfeer die dan heerste, kunnen we proeven in het relaas van Alypius' zondeval in Rome. Als de tegenstander op de grond lag en de strijd opgaf, stak hij zijn hand op als teken van overgave. De overwinnaar wachtte dan de beslissing van de voorzitter van de show, de keizer of een ander, af. Die *editor* liet zich graag leiden door het oordeel van het volk. Hierbij werd de procedure van het duimen drukken en duimen opsteken toegepast, die geen spektakelfilm over Rome kan overslaan.

Het is overigens niet helemaal zeker dat 'pollicem premere', de duim drukken, het worden geïnterpreteerd als: leg de wapens neer; 'pollicem vertere', de duim wenden, kan zijn: steek toe.

De organisatoren van de spelen waren er niet zo tuk op dat er veel doden vielen; dat betekende tenslotte een aanzienlijke kapitaalvernietiging. Als de verslagen tegenstander goed partij had gegeven kreeg hij pardon. Een gevecht kon ook in een remise eindigen; dan werden de strijders 'heengezonden' (missus).

Spelen als cultuurverschijnsel

Toen ik geschiedenisles gaf, zeiden we in de laatste pauze van vrijdag wel tegen elkaar: we gooien er maar wat gruwelen tegenaan. Bijzonderheden van het gladiatoreninstituut zijn heel geschikt om rillingen over leerlingruggen op te wekken en de aandacht vast te houden. Maar de spelen betekenen cultuur-historisch meer dan een gruwelijke ontarding; ze leggen wezenlijke karaktertrekken van de Romeinse mentaliteit bloot. Zelfs de taal werd erdoor besmet. Zoals nu de termen van het voetbalspel (voorzet, buitenspel) gemeengoed zijn, drongen in het algemeen beschaafd Latijn uitdrukkingen ontleend aan de spelen door.

Zo was er een spreekwoord 'De gladiator "trekt" in de arena zijn plan' (gladiator in *harena consilium capit*), hier wat zuidnederlands vertaald om geen beslissing te nemen over de interpretatie: een goede vakman

laat pas in de arena zien wat hij waard is, of: pas in de harde werkelijkheid kun je beslissingen nemen.

Ovidius vertelt in zijn Liefdeskunst (*Ars Amatoria* I 163-165) dat bij gladiatorengevechten vaak de liefde toeslaat:

In dat strijdperk vocht vaak de zoon van Venus (Cupido) en hij die keek naar de wonden, had er zelf een gekregen.

En een algemene beeldspraak ontleend aan de arena (in III 589) bij een aansporing om vaart te zetten achter de vervulling van het liefdesverlangen:

Leg nu de stompe wapens neer; laat er gevechten worden met scherpe! Maar ik twijfel er niet aan dat ik door pijlen van eigen makelij wordt belaagd.

Morele en filosofische beschouwingen wijzen op de opvoedende waarden die de gladiatoren vertegenwoordigden: 'Gladiatoren, verdorven lieden of barbaren, wat voor verwondingen incasseren die! Hoezeer geven zij die goed zijn opgeleid er de voorkeur aan een verwonding te krijgen dan er een te ver-

mijden! ... Zoveel vermag oefening, beleid, gewoonte... Wreed komt de gladiatorenshow sommigen voor en onmenselijk, en ik weet niet of dat niet zo is zoals de praktijk nu is... voor de ogen echter kan er geen sterkere oefening tegen pijn en dood zijn. (Cicero, Tusculanae Disputationes II. 17, 41)

Het gladiatorengevecht bracht toch een soort oorlogservaring aan de grote massa in een staat die in wezen militaristisch was. Een 'domesticated battlefield' noemt Hopkins de Romeinse arena.

Het gladiatorenspel paste in een wereld die wel veel civilisatie had, maar weinig civilisatie was: de boerse, wrede ondergrond kwam aan zijn trekken in een show die grenzen tussen werkelijkheid en spel vervaagde. De hoge vlucht die het instituut nam vanuit zijn funeraire start werd bevorderd door politieke factoren, door de behoefte aan epateren bij de leiders die ongekende middelen tot hun beschikking hadden. De Romeinse wereld is ook de eerste beschaving met massa's van honderdduizenden in steden; het eigen morele besef dat de vastigheid van de kleine gemeenschap miste, ging onder in de amorfe massa van de Urbs.

Onlangs kwam het dubbelleven van een Engelse bankdirecteur aan het licht; in het weekeinde was hij hooligan. Sombere filoso-

Kleio-gesprek met een geschiedenissectie

Marja Blom en Guus Peek

Hoe kijken geschiedenisleraren zelf tegen het vak aan? In een gesprek met leden van de geschiedenissectie van het Van Lingen College in Arnhem, een protestants-christelijke scholengemeenschap voor Vwo, Havo en Mavo, hebben we een aantal zaken aan de orde gesteld.

Onze gesprekspartners waren Frans Apotheker, al meer dan 25 jaar in het onderwijs en vlak voor de VUT; Henri Ketelaars, lang lid geweest van de Havo-Vwo sectie van de VGN; Hans Heijnis en op een later moment bij het gesprek betrokken, Jaap Breur.

Het gesprek vond plaats in het schooljaar 1986-1987.

V.l.n.r. Frans Apotheker, Henri Ketelaars, Jaap Breur en Hans Heijnis

Status van het vak

Kleio: Jullie geven allemaal geschiedenis. Welke status heeft het vak ten opzichte van andere vakken hier op school?

Hans: Geschiedenis ligt in deze school behoorlijk goed in de markt. Leerlingen beschouwen het als een vak waarmee je compensatie kunt halen, een hoog cijfer dus. Dat wordt ook zo gezien door de andere leraren en leden van de schoolleiding.

Frans: Het wordt gezien als een gemakkelijk

kleio

nummer 9/87
pagina's 16 en 17

fiën over de opstand der horden kunnen gemakkelijk worden gesmeed aan de hand van het Romeinse prototype van een *metropolitane samenleving*. Maar wat het moderne publiek op tribunes onderscheidt van Romeinse toeschouwersmassa's is het gevoel van macht over volkeren die daar aan hun voeten in het stof wentelen. Wat, tenslotte, moet men denken van een schrijver die zich vermeit in dat wrede bedrijf? Wat van de lezer die tot hier toe met de auteur is meegegaan? Geldt voor hen het woord van Tertullianus (*Over de Schouwspelen* 12): *Zij vonden troost voor de dood in moord*?

vak en het mag gezegd worden, het gemiddelde voor geschiedenis ligt hoog. Als de voorlopige schoolonderzoekcijfers voor sommige leerlingen beroerd zijn hoor je weleens de verzuchting: geschiedenis levert nog wel eens een puntje op.

Henri: Het vak wordt veel gekozen. Wel 80 procent van de leerlingen op het atheneum kiezen voor geschiedenis. Dat is heel erg hoog. En ook het Mavo ligt met een percentage van 60 à 70 procent boven het landelijk gemiddelde. Hoe dat komt?

We geven aardig les, we doen ons best, en we hebben te maken met het feit dat aardrijkskunde voor ons geen concurrent is. Verder hebben we een gelukkige combinatie van traditie en vernieuwing. We doen wel wat aan zelfwerkzaamheid, maar we doceren toch ook veel. We zijn niet bang om eens nieuwe onderwerpen aan te pakken. Erg belangrijk is ook dat we alle vier een

Alle boeken over dagelijks leven in het oude Rome hebben wel een sappig stuk over gladiatoren: L. de Blois e.a. *De Romeinse wereld*, Terra/Teleac, Zutphen/Utrecht 1983/84; Simon Goodenough, *Leven in het oude Rome*. ICOB, Alphen aan den Rijn 1980. De aardigste monografie is helaas niet meer te koop: Michael Grant, *Gladiators*, Pelican Books 1971, maar misschien nog wel in de duitse versie verkrijgbaar: *Die Gladiatoren*, Klett-Cotta/Ullstein Taschenbuch, Frankfurt/M. 1982. Verder is er nog: Roland Auguet: *Les Jeux Romains*, Flammarion, Parijs 1970, Engels: *The Roman Games*, Panther Books 1975, en John Parson, *Arena, The Story of the Colosseum*, McGraw-Hill, New York 1973.

Voor een cultuur-filosofische interpretatie: het hoofdstuk 'Murderous Games' in Keith Hopkins, *Death and Renewal*, Cambridge University Press 1983.

Polyvisie heeft de diaserie *brood en spelen* (L 271) met afbeeldingen over gladiatoren. Zelf bezit ik een vrij omvangrijke collectie dia's over het onderwerp; voor overleg over lenen/kopiëren: Erasmusplein 1, kamer 8.08, 6525 HT Nijmegen, tel. 080-512867.

goede persoonlijke verhouding met onze klas hebben.

Kleio: *Kiezen de kinderen het vak of eerder de leraar?*

Frans: Daar kan ik eigenlijk geen sluitend antwoord op geven. Soms om het vak, soms om de leraar. Kijk, ik denk niet de hele dag aan mijn geschiedeniswinkeltje, maar ik probeer wel enthousiast les te geven, te laten zien wat ik er waardevol in vind. Als er respons komt, als het enthousiasme een beetje overslaat is dat wel mooi meegenomen.

Samenwerking in de sectie

Kleio: *Hoe zijn jullie als sectie, actiever dan de andere? Vergaderen jullie meer?*

Henri: We zijn niet veel actiever. We laten

elkaar wel veel vrijheden, onze programma's lopen bijvoorbeeld niet precies gelijk.

Hans: Strikt en regelmatig vergaderen doen we ook niet. Ons sterke punt is het informele contact. Als we van hogerhand ergens over moeten praten doen we dat meestal even op de gang voor de les begint.

Frans: Voor mij zou een ingeroosterd vergaderuur een straf zijn. Ik zeg het heel eerlijk. Zo geloof ik ook niet in gecoördineerde proefwerken, die hebben we dan ook weinig. Je moet vervolgens gecoördineerd bekijken en als je collega in zijn lesgeven andere accenten legt en dat vind ik weer terug in de vragen van het proefwerk dan hebben mijn leerlingen daar last van. Je kunt dat weer gaan rechtbreien, maar daarmee is het gecoördineerde werk zinloos geworden.

Kleio: *Doen jullie in een tweede of een vierde klas bijvoorbeeld wel dezelfde onderwerpen?*

Henri: In de onderbouw geven we ongeveer dezelfde onderwerpen, in 4-Atheneum niet. Daar doet de één bijvoorbeeld China, de ander Staatsinrichting. Het blijkt dat we in de vijfde daar weinig last van ondervinden, daar hebben we het basisprogramma van de geschiedenis na 1917.

Hans: In Atheneum-4 heb ik er, na de scheiding van de Havo- en de Atheneumgroep na het 3e jaar, wel eens last van dat de ene helft in mijn klas een onderwerp wel en de andere helft het niet gehad heeft. Maar dat los ik dan op door het onderwerp opnieuw, op mijn manier te behandelen.

Henri: Ondanks de vrijheid die we elkaar laten liggen de cijfers van de gemeenschappelijk gemaakte schoolonderzoeken heel dicht bij elkaar, we zitten blijkbaar wel op één lijn. Dat blijkt ook uit de CSE-resultaten. Misschien komt het wel omdat we dicht bij elkaar wonen.

Arbeidssatisfactie

Kleio: Is jullie arbeidssatisfactie nog veranderd? Hoe is dat niveau?

Frans: Het is voor mij nog steeds hoog. Het eigenlijke lesgeven, het omgaan met de leerlingen daar heb ik veel lol in. Wat ik erg vervelend vind is de toegenomen administratieve rompslomp. Vergaderen over verplichte onderwerpen, bijvoorbeeld over coördinatie of differentiatie. Verder al dat extra regel, omdat we in meerdere gebouwen zitten. De school was vroeger kleiner en overzichtelijker.

Henri: Ook ik vind het nog altijd even leuk om geschiedenis te geven. Maar ik vind een paar uur informatica erbij verfrissend. Even storend als Frans vind ik de desorganisatie op school. Nooit langer dan 2 uur in één lokaal, het gesjouw met boeken en ander materiaal. Atlassen bijvoorbeeld laat ik dan maar weg. We hebben veel materiaal voor de lessen en ook andere hulpmiddelen voor afwisseling en variatie.

Frans: En het gesleep met stoelen om je eigen opstelling — ik werk in een U-vorm — weer in orde te krijgen.

Of de leerlingen zelf erg veranderd zijn? Ik vind de Mavo-leerlingen wel anders, moeilijker. Die zijn er de laatste jaren bijgekomen. En die paar uur maatschappijleer in verband met een sluimerende bevoegdheid van me, dat is me slecht bevallen. Ze hebben echt een andere houding, een ander vocabulair. Werken met een boek als *Vragen aan de Geschiedenis* gaat in onze brede brugklas slecht. Het is te hoog gegrepen, creatieve opdrachten gaan moeizaam, sommigen kunnen die gewoon niet goed lezen.

Kleio: Is dat de nieuwe, ongeconcentreerde

TV-leerling?

Hans: Dat kun je in zijn algemeenheid niet zeggen. Het hangt ook erg af van de klas. Je kunt daar pech of geluk bij hebben. Zo'n 2e klas, die kan binnen de kortste keren onder invloed van een paar leerlingen, volkomen afgeleid zijn. Daar komt ook bij dat de klassen groter en daardoor makkelijk lawaaiëriger en trager zijn geworden. De TV zien ze allemaal. Als je er in je les op teruggrijpt willen ze er graag over praten. Ook over serieuze programma's. Dat vind ik positief.

Henri: Aan de ene kant zijn er slechtere werkomstandigheden, anderzijds krijg ik ook veel van leerlingen terug. Een Anne Frank-project of het behandelen van de film *The Wave*, waarin leerlingen zien hoe je fascistische ideeën krijgt of je fascistisch gaat gedragen, dan denken en praten de leerlingen actief mee. Dezelfde voldoening bij een geslaagd werkstuk over Toetanchamon of de pyramides.

Werkvormen

Hans: Mijn lessen bestaan uit 1/3 zelfwerkzaamheid en 2/3 doceren. Het is heerlijk om je leerlingen lekker aan het werk te zetten en door de klas te lopen en later weer zelf te gaan vertellen. Maar zelfwerkzaamheid in een klein of te vol lokaal is ondoenlijk.

Frans: Ik ben zelf veel aan het woord. Ze mogen wel in de klas werken, maar het meeste is toch huiswerk. Ze moeten toch ook wat leren bij mij? Daar ben ik conservatief in. Hoewel, ik doe soms ook mee met een aardig project en daar komen, individueel of in groepjes, soms leuke dingen uit. Maar ook dat is meestal thuis werken. Ik vind dat leerlingen nog niet zoveel weten en daarom leg ik er veel uit. Ik betrek ze er wel zoveel mogelijk bij en ik heb de indruk dat dat wel lukt. Ik probeer ze los te krijgen, zelf tot antwoorden te dwingen, te discussiëren. Ook hier geldt dat de groep niet al te groot moet zijn, anders wordt het toch doceren.

Kleio: Hoe gaat dat op de Mavo?

Hans: Voorwaarde is dat je een behoorlijke relatie met de leerlingen tot stand brengt. Het is zo belangrijk dat ze zich op hun gemak voelen en het prettig hebben. Is dat gelukt dan werken ze zich te pletter. Voor al leerwerk. Dan doen ze dat meer voor mij dan vanwege het vak, maar dat is niet primair. Ze kiezen je vak ook minder snel als ze het niet goed met je kunnen vinden. Je mag een Mavo-leerling op een heel directe manier aanmoedigen, met een aai over de bol of een dreun op z'n tijd.

Henri: In de onderbouw is zelfwerkzaamheid de meest voorkomende werkvorm. Hoe hoger je komt des te meer wordt het doce-

kleio

ren. Dit patroon ligt me goed. In een hogere klas luisteren ze graag en worden opdrachten maar slecht gemaakt. In de Havo gaat het nog het best. Doceren levert in de bovenbouw het meeste op in termen van tevredenheid, zowel bij mij als bij de leerlingen, en in termen van prestaties. Dat zie ik aan de proefwerken, bijvoorbeeld in vergelijking met hospitanten.

Schoolboekkeuze

Kleio: Jullie hebben verschillende boeken in gebruik. 'Vragen aan de Geschiedenis' voor de eerste twee jaren. 'Kleio voor vwo en havo' in klas 3 en 4. In het Mavo 'Geschiedenis van Gisteren' Mavodeel, en in de bovenbouw 'Kleio voor de havo-vwo top'. Duidelijk een overgangperiode.

Hans: De 'Kleio'-methode bleek voor de Mavo-leerlingen en de wat zwakkere Havo-leerlingen onwerkbaar. Het is een soort encyclopedie, een uittreksel van alle geschiedenisboeken en wat tekstjes er achter. Kinderen keken er naar, konden geen samenvatting maken, begrepen er niets van.

Henri: Ook de betere leerlingen en wijzelf raakten er op uitgekeken, je wilt wel eens wat anders.

Frans: Ik ben niet zo negatief. 'Kleio' was toch een relatief toegankelijke methode. Ook al zaten er zinnen in waarvan ook ik dacht, nou, nou. Maar ik raakte er toch ook op uitgekeken en er zijn mooie nieuwe boeken.

Kleio: Hoe kiezen jullie een nieuwe methode, met behulp van de instrumentaria die daarvoor zijn ontwikkeld?

Henri: Het is een langdurig proces. Je sleept wat bij elkaar, er vallen er in de loop van de tijd af, je vergadert af en toe. Je kijkt naar de doelgroep, de verlengde brugklas leerling en dan gaat iedereen lezen, uitproberen. Volgens vaste criteria werken we niet. Dat is onze stijl niet. Wel mijn persoonlijke stijl, maar de sectie werkt niet zo. We kijken naar uitvoering, kleurgebruik, taalgebruik, opdrachten.

Frans: 'Sprekend Verleden' vond ik te fel van kleur, te onrustig van bladspiegel.

Kleio: Vonden de leerlingen dat ook?

Frans: Daar heb je het al, dat weet ik niet.

Hans: We zijn van onszelf uitgegaan. 'Sprekend Verleden' vond ik niet geschikt voor potentiële Mavo-leerlingen, te veel plaatjes, kleuren en bovendien te moeilijk.

Henri: We zochten naar een werkboek met hoge kwaliteit. Dat was een echt criterium. En dan valt er veel af. Merlijn bijvoorbeeld, hoewel daar juist van druk kleurgebruik geen sprake is. De opdrachten kwamen allemaal op hetzelfde neer, één reeks van vraagjes; vraagjes van hetzelfde type.

Kleio: Jullie zijn nu ruim 2 jaar met 'Vragen aan de Geschiedenis' aan het werk. Hoe

bevalt dat?

Henri: Het bevalt mij heel erg goed. Ik ben blij met het werkboek en de moeilijkheidsgraad van de inhoud valt me mee. Voor Egypte maak ik gebruik van een project dat een WPO-ster een tijd geleden gemaakt heeft. Daarin differentiëren we naar belangstelling. Dat probeer ik ook met 'Vragen', het basisgedeelte, het werkboek en dan kiezen uit het B-gedeelte. Ik ben wel enthousiast.

Frans: Ik hoor erg veel klachten van ouders over het boek via de collega's mentoren. Die mensen zitten thuis het boek als het ware te vertalen voor de kinderen, soms urenlang. Er zijn vaders die op de ouderavond tegen me zeggen 'Wij snappen er ook niets van'. Bijvoorbeeld het eerste hoofdstuk over de prehistorie. Dat is aardig opgezet, de vergelijking van prehistorische rendierjagers met eskimo's. Maar er worden dan een aantal hypothetische kwesties aan de orde gesteld waarvan ik denk, dat is voor zo'n 1e klas wel erg moeilijk. Je moet de leerlingen erg veel helpen en ze hebben er moeite mee het werk zelfstandig te verwerken. Misschien heeft het een te hoog abstractieniveau voor de leerlingen van nu. Overigens, in een goede 2e klas werk ik perfect met 'Vragen'.

(Jaap Breur komt uit een vergadering binnenlopen).

Hans: In het Mavo werk ik ook met 'Vragen'. Ik doe dat selectief. Ik laat stukken weg, sla opdrachten over. Ik heb een heel hoofdstuk laten vallen omdat het me voor de kinderen te onaantrekkelijk leek. Het is erg veel leeswerk en er zijn leerlingen die moeilijk lezen. Op zich zijn de verhalen leuk en de illustraties ook. Je kunt daar wel veel mee doen.

Jaap: Ik heb nog niet het genoegen gesmaakt met het boek te werken.

Recente ontwikkelingen

Kleio: Ontwikkelingen rond het schoolvak, zoals bijvoorbeeld de discussies rond de Herziening Eindexamens Geschiedenis, volgen jullie die nauwgezet in Kleio?

Frans: Zo vlak voor de VUT laat ik dat een beetje lopen. Ik vind praktische didactische zaken veel interessanter.

Jaap: Ik weet dat de zaken behoorlijk in beweging zijn. Ik zelf zit met het probleem dat ik ook Nederlands moet geven en zoals het er nu voor staat slokt dat bijna al mijn tijd op, zeker met eindexamenklassen. Ik vind dat triest. Zelfs het nieuwe schoolboek, ik heb er nog geen grondige mening over kunnen vormen. Dat is ook zo met de vernieuwingen in het schoolvak geschiedenis. De veranderingen in het Mavo-examen, daarvan ben ik door mijn verbandingen met

het CITO wel op de hoogte, maar noodgedwongen blijft het daarbij.

Hans: Ik volg de ontwikkelingen globaal. Ik heb veel andere bezigheden, weinig tijd over en ik ben al blij als ik elke dag de krant kan lezen.

Henri: Door mijn lidmaatschap van de Havo-Vwo sectie van de VGN ben ik natuurlijk nauw bij deze zaken betrokken geweest. Ik vind het ook belangrijk dat je op de hoogte blijft. Niet dat ik missionerend op school rond ga. Ik vraag hoogstens aan de sectie wat ze hier of daar van vinden. Geen bekeersijver dus.

Jaap: De Mavo-eindexamens bijvoorbeeld, dat ze er zijn vind ik prima, een versteviging van de positie van het vak. Maar het niveau vind ik te laag. Mijn leerlingen vinden het echt te eenvoudig. Een groot aantal zat me aan te kijken met zo'n blik van: 'dit kunnen we niet maken; we dachten dat het ingewikkeld zou zijn, of hebben we er overheen gelezen?'. Je bent een heel jaar met die kinderen bezig om iets voor te bereiden en moet je dan dit gaan vragen?

Kleio: Voelen jullie je door de VGN vertegenwoordigd?

Henri: Ik denk dat de VGN best de leden vertegenwoordigt. Alhoewel ze zich ook te veel met problemen bezighoudt die de achterban niet raken. Een suggestie voor een oplossing? Meer Havo-Vwo leraren in het bestuur, minder mensen uit de tertiaire sector.

Jaap: Ik ben een aantal jaren lid geweest en er uitgegaan, omdat ik te weinig Mavo-mensen tegenkwam.

Kleio: Nog kritiek op Kleio zelf?

Henri: Een prima blad. De Kleiokrant vind ik een aardige rubriek. Misschien wat meer reacties van lezers, maar niet van die bittere verhalen over het CSE.

Frans: Ik lees het met belangstelling. Suggesties voor verbetering heb ik zo één twee drie niet. Ik zou het maar zo laten.

Jaap: De Kleiokrant is een nuttige rubriek en ik lees ook graag artikelen over algemene historische onderwerpen. Aardig om te lezen.

Kleio: Bedankt voor het gesprek.

Het geschiedenis- onderwijs in Nederlands- Indië en Indonesië

H.A.J. Klooster

Dit artikel is een beknopte weergave van het zevende hoofdstuk van de dissertatie van de auteur, die is gewijd aan de Indonesische geschiedbeoefening in de twintigste eeuw. Daarin is afzonderlijk plaats ingeruimd voor het geschiedenisonderwijs in Nederlands-Indië en Indonesië, speciaal aan scholen voor lager en algemeen voortgezet onderwijs. Het beroeps- en hoger onderwijs zijn buiten beschouwing gelaten.

Het leervak geschiedenis weerspiegelt — zowel in de Nederlands-Indische tijd als later in het onafhankelijke Indonesië — dikwijls de heersende politieke en maatschappelijke opvattingen; het kan gelden als een illustratie van de wijze, waarop men met het verleden wenst om te gaan.

Ook pedagogisch didactische motieven spelen een rol. Om redenen van beknoptheid en overzichtelijkheid wordt de leerstof min of meer schematisch gepresenteerd, waarbij men geneigd is die aspecten nadruk te geven die men het meest kenmerkend acht.

Men wil voorts bijdragen tot de karaktervorming van de leerlingen door hun indrukwekkende gestalten uit het verleden voor te houden en hen bekend te maken met instellingen die men lofwaardig dan wel verwerpelijk acht.

Bij de vaststelling van de inhoud van het geschiedenisonderwijs speelt — zowel voor als na de onafhankelijkheid van Indonesië — de overheid een belangrijke rol. Door middel van voorschriften worden grenzen gesteld aan de vrijheid van onderwijsgevers en auteurs van schoolboeken. Daarbij behouden de bijzondere scholen het recht de leerstof in de gewenste geest te onderwijzen, mits men zich houdt aan de bekostigingsvoorwaarden die — nu eens meer, dan weer minder — het karakter van het leervak bepalen.

In de Nederlands-Indische tijd waren er scholen die geen prijs stelden op subsidie uit de openbare kas en vrij waren in de vaststelling van het lesprogramma. Het was aan deze 'wilde' scholen dat het nationale geschiedenisonderwijs gestalte kreeg. Na

1945 kon dit zich verder ontwikkelen en een belangrijke bijdrage leveren aan het nieuwe officiële onderwijs.

De reactie op het oude, koloniale geschiedenisonderwijs bleef na de onafhankelijkheid een stempel drukken op de historische leerstof, hoewel met wisselende intensiteit.

Het officiële onderwijs

In het twintigste-eeuwse Nederlands-Indië konden de scholen voor lager en algemeen voortgezet onderwijs in twee hoofdgroepen worden onderscheiden, afhankelijk van de taal waarin onderwijs werd gegeven. Scholen met Nederlands als onderwijstaal behoorden tot het Europees (westers) onderwijs, scholen met Maleis, Javaans, Soendanees en dergelijke als onderwijstaal behoorden tot het inlands onderwijs.

Er was geen officieel rascriterium voor de toelating tot het Europees of inlands onderwijs; in theorie was iedere school toegankelijk voor leerlingen van elke landsaard. In de praktijk waren de verschillende schooltypen gericht op leerlingen van een bepaalde landsaard.

In het begin van de twintigste eeuw bestond het *inlands onderwijs* uit de desaschool voor elementair onderwijs, waaraan geen geschiedenis werd onderwezen, en de zogenaamde eerste- en tweede-klasescholen voor lager onderwijs. Aan de tweede-klaseschool werd geschiedenis evenmin onderwezen, daarentegen wel aan de eerste-klaseschool die was bestemd voor de 'zonen der aanzienlijken'. Er werd hoofdzakelijk regionale geschiedenis gedoceerd. Na 1908 verdween geschiedenis als verplicht vak uit het curriculum, om ruimte te geven aan het Nederlands dat een steeds belangrijker plaats kreeg toebedeeld. In 1914 werd de eerste-klaseschool omgevormd tot de Hollands-Inlandse School (HIS) met Nederlands als onderwijstaal; de HIS ging hierdoor tot het Europees onderwijs behoren.

In het curriculum van het inlands onderwijs kwam geschiedenis als verplicht leervak niet meer voor tot 1937, toen het terugkeerde op de zogenaamde inheemse MULO, een schooltype dat slechts korte tijd heeft bestaan. Daar werd in de loop van de cursus de aandacht geleidelijk verplaatst van de Indonesische naar de Europese geschiedenis.

Het *Europees onderwijs* kende een grote verscheidenheid aan schooltypen. Vanaf 1914 was de HIS dé vorm van lager onderwijs voor inheemsen; men moet hierbij wel bedenken, dat de inheemse jeugd in meerderheid niet verder kwam dan de desaschool. In 1918 verscheen geschiedenis op het lesrooster van de HIS; zowel de geschiedenis van Indië als van Nederland kwamen er aan bod.

kleio

nummer 9/87
pagina's 20 en 21

Vooroorlogse klasfoto van de Oranje-Nassausschool in Soerabaja, een Europese Lagere School.

Europese leerlingen – en een geringer aantal inheemsen – bezochten de Europese Lagere School (ELS), waar de nadruk lag op de geschiedenis van Nederland. De Europese MULO, die door een toenemend aantal inheemse leerlingen werd bezocht, had een aanbod van Nederlandse, Indische en algemene geschiedenis. Na de MULO konden de inheemse leerlingen desgewenst verder leren aan de Algemene Middelbare School (AMS), die in 1929 was opgericht en op den duur drie afdelingen kende, waarvan de oosters-letterkundige afdeling voor ons het interessantst is. Daar immers werd de Indische geschiedenis het uitvoerigst onderwezen, met aandacht voor zowel de kunstgeschiedenis als het prekoloniale verleden. We moeten ons ook hier realiseren dat slechts een klein aantal inheemsen tot de AMS – laat staan tot de exclusieve oosters-letterkundige afdeling – wist door te dringen.

De Hogere Burgerschool (HBS) werd bezocht door een meerderheid van Europese leerlingen en was aanvankelijk een kopie van de HBS in het moederland. Voor zover de Indische geschiedenis in het curriculum voorkwam, werd zij stiefmoederlijk behandeld; Nederlandse en Europese geschiedenis namen er de belangrijkste plaats in.

Wij concluderen dat op de verschillende schooltypen die zijn behandeld bij het onderwijs in de geschiedenis rekening werd gehouden met de landaard van de meerderheid der leerlingen. De aandacht voor Indische geschiedenis is het grootst bij een meerderheid van inheemse leerlingen, en vice versa.

Uit de gebruikte leerboeken blijkt dat onder 'Indische geschiedenis' toch vooral koloniale geschiedenis werd verstaan. De meeste schoolboeken van na 1900 dragen sporen van de ethische richting, herkenbaar aan een overwegend kritisch oordeel over de Verenigde Oostindische Compagnie en het cultuurstelsel, en veel lof voor de welvaarts-politiek van de twintigste eeuw. Een anti-koloniale opstelling zal men in deze schoolboeken niet aantreffen; daarvoor was men te zeer in de ban van al het groots dat nog moest worden verricht. Bovendien legde het gouvernement in dezen beperkingen op, niet alleen door het voorschrijven van de leerstof, maar ook via de inspectie.

Particulier initiatief

Buiten het gareel van het officiële onderwijs-bestel waren er de 'wilde scholen', gesticht

door het particulier initiatief van Indonesiërs die subsidie van het gouvernement afwezen. Wij noemen hier de *Taman Siswa*-scholen van Ki Hadjar Dewantara, waar als doelstelling gold de leerlingen in hun eigen cultuur op te voeden, zonder een overdaad aan westerse 'ontwortelende' invloeden. Vanaf de jaren twintig beheerde *Taman Siswa* een aanzienlijk aantal scholen, vooral op Java. Het geschiedenisonderwijs ging uit van de Javaanse cultuur, doch stond volgens Ki Hadjar Dewantara niet op gespannen voet met het Nederlandse gezag.

Een scherpere, gepolitiseerde stellingname kenmerkte het geschiedenisonderwijs aan de scholen van het *Ksatrian-instituut*, opgericht door E.F.E. Douwes Dekker (Setiabudi), een verre neef van Multatuli. In de jaren dertig werd tegen Douwes Dekker een proces aangespannen omdat hij – zo luidde de aanklacht – in een door hemzelf geschreven lesboek voor het *Ksatrian*-onderwijs verdeeldheid had willen zaaien tussen de bevolkingsgroepen van Nederlands-Indië. De uitkomst van het proces was, dat de oplage van het gewraakte leerboek in beslag werd genomen.

Het was Douwes Dekker er met zijn leerboek in de eerste plaats om begonnen, de

INDONESIA
DITENGAH-TENGAH DUNIA
DARI ABAD KEABAD

PELAJARAN SEDJARAH
UNTUK
SEKOLAH MENENGAH
OLEH
SOEROTO

DJILID I
DISERTAI PETA-PETA DAN GAMBAR-GAMBAR

PENERBIT DJAMBATAN

Titelpagina van Soeroto's leerboek voor algemene en Indonesische geschiedenis, dat verscheidene drukken beleefde.

Indonesische geschiedenis los te maken uit de allesbeheersende koloniale geschiedvisie en haar in een Aziatisch kader te plaatsen. Hij was zich bewust dat er een einde zou komen aan de koloniale verhouding met Nederland; hij wenste zich te richten op het Azië van de toekomst, met name op China en Japan. De geschiedenis van deze landen kwam in het *Ksatrian*-onderwijs dan ook uitvoerig aan de orde.

De aanloop tot de onafhankelijkheid

De Japanse bezetting (1942–1945) maakte een einde aan het ingewikkelde Nederlands-Indische onderwijsbestel met zijn scholen voor leerlingen van verschillende landaard. Het Nederlands als onderwijstaal werd verboden. Er kwam één type lagere school; het voortgezet onderwijs werd verdeeld in een eerste en een tweede fase (vergelijk de vooroorlogse Europese MULO, waarvan de AMS als het ware de bovenbouw vormde). Het geschiedenisonderwijs werd, evenals de overige leervakken, in het teken gesteld van de Japanse ideologie. Deze was gericht op de Groot-Oost-Aziatische Welvaartsfeer, waarin Japan een leidende rol was toebedacht. Het Indonesisch-nationalistische onderwijs, dat de politieke onafhankelijkheid als ideaal koesterde, kreeg hierdoor weinig ruimte. Wel werd de Indonesische geschiedenis nu in Aziatisch verband gezien en kon men zich openlijk negatief over het westerse kolonialisme uitlaten.

Na het vertrek der Japanners deed het Nederlands-Indische gezag in de gebieden waar het zich had hersteld pogingen tot vernieuwing van het onderwijs. Het samengaan van Europese en Indonesische leerlingen, of tenminste hun gelijke behandeling, kwam in het beleid meer centraal te staan. Voor het middelbaar onderwijs werd een nieuw schooltype ontworpen, de Nieuwe Indonesische Middelbare School (NIMS), dat niet verder kwam dan de tekentafel. Ten behoeve van het geschiedenisonderwijs aan de NIMS werden richtlijnen vastgesteld, waarin werd gewezen op de opvoedende taak van de geschiedenisleraar. Bij de leerlingen moest een 'gezonde vaderlandsliefde, vrij van chauvinistische overdrijvingen' worden gekweekt.

Uit deze overgangstijd tussen Nederlands en Indonesisch gezag stamt het vooruitstrevende leerboek van H.J. van den Berg en H. Kroeskamp, *Grote figuren op het wereldtoneel* (1950), waarvan ook een Indonesische vertaling verscheen en dat de eerste jaren na de onafhankelijkheid op middelbare scholen werd gebruikt. In dit leerboek werd behalve aan de koloniale geschiedenis veel aandacht besteed aan het prokoloniale verleden van Indonesië en aan de geschiedenis van de belangrijkste Aziatische buurlan-

den. Gepoogd werd een moreel oordeel over het verleden te vermijden.

Geschiedenisonderwijs in de Republiek

Met de soevereiniteitsoverdracht van 1949, en ook al daarvoor in gebieden die door de Republiek werden beheerst, kon het nationale Indonesische geschiedenisonderwijs zich ontwikkelen. Ki Hadjar Dewantara, de leider van *Taman Siswa*, was een van de eerste ministers van onderwijs. Er werd een nieuw stelsel van scholen ontworpen: lagere school (*Sekolah Dasar*, SD), gevolgd door een eerste en een tweede fase van algemeen voortgezet onderwijs (respectievelijk *Sekolah Menengah Pertama*, SMP, en *Sekolah Menengah Atas*, SMA). Deze schooltypen bestaan tot vandaag de dag.

Regelmatig vaardigt de overheid richtlijnen uit betreffende de geest waarin het vak geschiedenis dient te worden onderwezen. Uit deze 'moralistische' richtlijnen is af te lezen wat men met het geschiedenisonderwijs beoogt. Er is een duidelijk verband met de politieke constellatie van het ogenblik. De richtlijnen voor het geschiedenisonderwijs ten tijde van Soekarno's 'geleide democratie' (1958–1965) zijn het markantst. De leraar kreeg tot taak de Indonesische geschiedenis zo te interpreteren, dat de groei naar de Indonesische 'socialistische' maatschappij zichtbaar werd. De leerlingen moest duidelijk worden gemaakt dat de gehele Indonesische geschiedenis in het teken had gestaan van de inspanning van het Indonesische volk om een Pantjasila-samenleving tot stand te brengen (de Pantjasila is de nationale ideologie van Indonesië, bestaande uit: geloof in God, nationalisme, internationalisme, democratie en sociale rechtvaardigheid). Onder druk van het bijzonder onderwijs werden de plannen van hun scherpe kantjes ontdaan: men vreesde dat het onderwijs op godsdienstige grondslag te weinig ruimte voor eigen interpretatie zou overhouden.

Na de mislukte staatsgreep van 1965, toen de invloedrijke communistische partij van het toneel verdween en het leger een dominante factor in de samenleving werd, bleef de overheid door middel van richtlijnen inhoud en geest van het geschiedenisonderwijs mede bepalen.

Dat het geschiedenisonderwijs zijn ideologische functie heeft behouden blijkt ook uit de nauwe band met burgerschapskunde, een leervak waarin staatsinrichting en politieke moraal samengaan, het vak bij uitstek om de leerlingen tot goede, oppassende vaderlanders te vormen. Een deel van de moderne Indonesische geschiedenis wordt thans in het kader van burgerschapskunde gedoceerd.

Een dergelijke — soms vérgaande — bemoeienis van de overheid hoeft natuurlijk niet te betekenen, dat er voor de leraar geen mogelijkheden meer zijn om zo nu en dan een eigen interpretatie of tenminste een persoonlijk accent aan het geschiedenisonderwijs te geven.

Ook de geschiedenis­school­boeken hebben sinds de onafhankelijkheid een ontwikkeling doorgemaakt. Tot het einde van de jaren vijftig werd er nog veel overgenomen uit de oude Nederlands-Indische schoolboeken. Zo treffen wij nog sporen aan van de ethische visie op het kolonialisme. Hieraan komt een einde bij de invoering van de 'geleide democratie' rond 1960; dan manifesteert zich een consequent nationalistische geschiedvisie.

Overigens was al halverwege de jaren vijftig een schoolboek verschenen waarin bewust afstand werd genomen van de 'weinig principiële' presentatie van de historische leerstof. De titel van dit schoolboek, geschreven door Sutjipto Wirjosuparto, luidt in vertaling *Van vijf eeuwen overheersing naar de tijd van de vrijheid* (Djakakarta 1955). Naar het oordeel van de schrijver diende ook de welvaarts­politiek van de koloniale overheid voortaan te worden afgekeurd. Zo werd op den duur in de leerboeken een scherpe tegenstelling aangebracht tussen de Indonesiërs en hun koloniale overheersers. Deze tegenstelling heeft in het huidige geschiedenisonderwijs haar centrale plaats behouden. Daarnaast is de aandacht voor het prekoloniale verleden, in het bijzonder voor de glorie­rijke hoog­tepunten daarin (de Hindoetijd), uiteraard sterk toegenomen. Na 1975 is door een nieuwe, thematische aanpak van het geschiedenisonderwijs meer ruimte gereserveerd voor aspecten van het Indonesische verleden (zoals de 'nationale cultuur') die geen noodzakelijk verband hebben met de aanwezigheid van westerse koloniale machten in de archipel. Tenslotte dient nog te worden vermeld, dat in de jaren tachtig de ideologische functie van het geschiedenisonderwijs opnieuw nadruk heeft gekregen.

Samenvatting

Het geschiedenisonderwijs in Nederlands-Indië was niet eenvormig. De leerstof was in het algemeen aangepast aan de landaard van de leerlingen die een bepaald schooltype in meerderheid bezochten. Indonesische leerlingen kregen meer 'Indische' geschiedenis voorgeschoteld, Nederlandse leerlingen meer Nederlandse en Europese geschiedenis. Uit de schoolboeken wordt wel duidelijk dat onder Indische geschiedenis vooral koloniale geschiedenis werd verstaan. Het geschiedenisonderwijs aan de niet-gesubsidieerde 'wilde' scholen nam een aparte plaats in; het stond dicht bij het naoor-

BANGUNAN KUNO DARI ZAMAN HINDU DI DJAWA-TIMUR
Garis perbatasan antara Kediri dengan Singosari tidak terdapat pada peta, yang dilukiskan diatas ini.

jang amat indah. Lagi suatu bukti dari pentjampuran agama dalam zaman kuno itu di Djawa. Pada mulanja dapatlah tentera Singosari jang bertolak keutara itu mengalahkan tentera Kediri. Tetapi setelah nasib Ibukota Singosari itu tentu, maka putera Kediri itupun menggabungkan dirilah beserta semua tenteranja kepada tentera ajahnja, jaitu Djajakatwang. Hanja sedikit djumlah peradjurit jang tetap setia kepada pangeran Widjaja; karena itu terpaksa ia melarikan diri ke Madura. Sesampainja di Madura, pergilah ia menghadap Wiraradja ke Sumenep, jang menerimanja dengan baik. Dibuatnyalah suatu perdjandjian dengan Wiraradja, jang tidak dapat dipertjajai itu: bila berhasil usaha Widjaja merebut keradjaan kembali, maka akan bersama-samalah mereka membagi kekuasaan di Djawa.

III

Setelah peperangan dengan Singosari selesai, maka Djajakatwangpun naik tachtalah. Dengan itu kembalilah kekuasaan keradjaan Kediri jang dahulu, tetapi hanja untuk setahun lamanja. Wiraradja telah membuat suatu rentjana, jang amat tjerdik. Pangeran Widjaja disuruhnja menjerah kepada radja jang baru itu. Kalau berhasil usahanja mendapat kertjajaan baginda, maka haruslah dipohonkannya, supaja tanah kosong dekat Tarik dianugerahkan baginda kepada pangeran itu. Kalau permohonan itu dikabulkan, maka orang-orang Madura akan

Kradjaan
Modjopahit
Bendari

Bladzijde uit de Indonesische versie van het leerboek van Van den Berg en Kroeskamp. De tekst beschrijft een episode uit de Hindoe-Javaanse geschiedenis.

logse Indonesisch-nationalistische onderwijs. Maar de inhoud van het leervak geschiedenis mocht natuurlijk niet op gespannen voet staan met de handhaving van de koloniale 'rust en orde'.

Het Japanse interregnum (1942–1945) zorgde voor een vereenvoudiging van het onderwijsbestel. De differentiatie naar landaard werd afgeschaft. Het geschiedenisonderwijs werd dienstbaar gemaakt aan de Japanse oorlogsdoel­einden en droeg een sterk anti-westers karakter.

Na de proclamatie (1945) en de erkenning van de nationale onafhankelijkheid (1949) kwam het nationale Indonesische geschiedenisonderwijs tot ontwikkeling, gestuurd door talrijke richtlijnen van de overheid. Na een aarzelend begin gaf de 'geleide democratie' van Soekarno (1958–1965) een krachtige impuls aan de nationalistische geschiedinterpretatie. Ook na 1965 zijn anti-kolonialisme, vaderlandsliefde en verering van nationale helden belangrijke bestanddelen van het geschiedenisonderwijs. Daarnaast is er het laatste decennium meer aandacht voor aspecten van het Indonesische verleden buiten de koloniale ontmoeting.

LITERATUUR

Het onderwerp van dit artikel wordt uitvoerig behandeld in H.A.J. Klooster, *Indonesiërs schrijven hun geschiedenis. De ontwikkeling van de Indonesische geschiedbeoefening in theorie en praktijk, 1900–1980* (Foris Publications, Dordrecht etc. 1985), pp. 165–213. Voor het onderwijsbestel in Nederlands-Indië, zie I.J. Brugmans, *Geschiedenis van het onderwijs in Nederlandsch-Indië* (Groningen 1938); S.L. van der Wal, *Het onderwijsbeleid in Nederlands-Indië, 1900–1940* (Groningen 1963); S.L. van der Wal, *Some information on education in Indonesia up to 1942* ('s-Gravenhage 1961). De doelstellingen van de Inheemse MULO zijn uiteengezet door P. Koeze, 'Eenige beschouwingen over een zoogenaamde Inheemse MULO en daarmee verband houdende onderwijsproblemen', *Koloniale Studiën* V (1938), pp. 561–575. Een analyse van schoolboeken in de Nederlands-Indische tijd geeft P.J.M. van den Berg in zijn doctoraalscriptie *De weerslag van de koloniale gedachte in de in Nederlands-Indië gebezigde en in het Nederlands gestelde aardrijkskunde- en geschiedenis­schoolboeken* (Katholieke Universiteit Nijmegen, 1969). Voor de Indonesische literatuur betreffende de ontwikkelingen na 1945 zij verwezen naar de literatuur­opgaven in mijn dissertatie.

Het eindexamen Lbo/Mavo 1987

In het hierna volgende artikel geven wij het woord aan Anneke Rood, medewerkster geschiedenis en staatsinrichting bij het Cito. Zij gaat in op de reacties die, ook via *Kleio*, ontvangen zijn op het eerste CSE met een overgrote meerderheid aan gesloten vragen.

Het wereldje van geschiedenisdocenten kenmerkt zich maar zelden door eensgezindheid. Maar het eindexamen Geschiedenis en Staatsinrichting 1987 was in staat om althans op een punt, eensgezindheid te bewerkstelligen. De wens om terug te keren naar examens met 100 procent open vragen.

In deze bijdrage zal worden geprobeerd de vraag te beantwoorden of de hierboven geformuleerde wens voortspuit uit de resultaten dan wel terug te voeren is op andere overwegingen. We doen dit door aandacht te besteden aan de resultaten. Daarnaast wordt ook aandacht besteed aan de door Chr. Nigten gestelde vragen in zijn impressie van het examen (*Kleio* 1987/6), en aan kritiek die op een aantal examenvragen geleverd is. Maar allereerst snel een korte terugblik.

De wens van staatssecretaris Ginjaar-Maas om de beoordelingsbetrouwbaarheid en de objectiviteit van de Lbo/Mavo-examens te vergroten, samen met het gegeven dat be-

paalde algemene- en vakdoelstellingen open vragen wenselijk maken, heeft geleid tot examens die voor 70 procent uit gesloten en voor 30 procent uit open vragen bestaan (zie ook *Kleio* 1986/10).

De resultaten

In tabel 1 zijn, op een aantal punten de resultaten vergeleken van de examens 1984, 1985, 1986 en 1987.

Uit de tabel blijkt dat de gegevens van 1987 niet significant afwijken van die van voorgaande jaren. Nadelige effecten op de resultaten van de 70/30-maatregel komen uit de tabel niet naar voren.

Tabel 2 laat een vergelijking in moeilijkheidsgraad zien van de examens 1984, 1985 en 1987. Er worden drie categorieën gehanteerd: moeilijk/p-waarde 40, normaal/p-waarde tussen 40 en 80, makkelijk/p-waarde > 80.

Uit de tabel blijkt dat het aantal 'moeilijke' vragen in het C-examen van '87 relatief groot was. Bij de bespreking van het niveauverschil komt dit nog aan de orde.

Tabel 3 laat een vergelijking in de gemiddelde moeilijkheidsgraad (gemiddelde p-waarde) zien tussen het gesloten en het open gedeelte van het examen '87.

Uit de tabel blijkt dat zowel bij het D- als bij het C-examen de gemiddelde p-waarde van de open vragen niet onaanzienlijk lager ligt dan de gemiddelde p-waarde van de gesloten vragen.

De verklaring voor dit gegeven? Uit gesprekken over het examen is meermalen gebleken dat veel kandidaten de tijd, die nodig

Tabel 1

	Mavo-D				Mavo-C			
	1984	1985	1986	1987	1984	1985	1986	1987
maximale score	100	100	100	50	100	100	100	50
gemiddelde score	68	62	64	32	62	59	59	27
gemiddeld cijfer	6,5	6,2	6,4	6,9	6,2	6,1	5,9	5,9
gemiddelde p-waarde*	65	58	60	63	57	54	50	52
cesuur	54/55	54/55	54/55	25/26	54/55	51/52	50/51	22/23
pct onvoldoende	13	27	23	18	26	24	35	29

Tabel 2

Moeilijkheidsgraad	Aantal vragen in procenten					
	Mavo-D			Mavo-C		
	1984	1985	1987	1984	1985	1987
p < 40	2,8	13	2,5	12,5	14	20
p tussen 40 en 80	69,2	74	72,5	68,75	78	70
p > 80	28	13	25	18,75	8	10

*P-waarde: het percentage juiste beantwoordingen.

De P-waarde zegt dus iets over de prestaties van de gezamenlijke kandidaten met betrekking tot de betreffende vraag en daardoor iets over de moeilijkheidsgraad.

Tabel 3

	Mavo-D '87	Mavo-C '87
gesloten	69,5	59,6
open	48	35
gehele examen	63	52

Tabel 4

	D	C
gemiddelde p-waarde overlapvragen	73.1	59.7
gemiddelde p-waarde niveau-specifieke vragen	58	48

bleek voor het beantwoorden van de open vragen, onderschat hebben. Het lijkt heel wel mogelijk dat daarin althans een deel van de verklaring gezocht moet worden. Misschien is de verleiding groot om een verklaring te zoeken in de stelling dat gesloten vragen per definitie een reproductief karakter hebben terwijl open vragen een (meer tijd vergende) produktieve verwerkings- dan wel denkactiviteit vereisen; een vaardigheid vereisen in een hogere gedragscategorie. Daardoor zou dan de gemiddelde p-waarde van de open vragen in '87 lager zijn komen te liggen dan die van de gesloten vragen.

Maar deze stelling komt op losse schroeven te staan wanneer men zich realiseert dat gesloten vragen ook heel goed een produktief karakter kunnen hebben. In het examen '87 kwamen dan ook gesloten produktievragen voor. Als voorbeeld hiervan moge dienen de vragen over de handelwijze van koning Willem III in relatie tot het functioneren van het parlementaire stelsel (D-examen). Of de vragen die betrekking hadden op de interpretatie van spotprenten (D- en C-examen). Bezwaren die tegen de laatste vragen zijn ingebracht werden soms wel gerelateerd aan het gesloten karakter van die vragen maar hadden in feite betrekking op het gebruik dat van de prenten werd gemaakt of op de beoogde interpretatie.

Tabel 4 laat een vergelijking zien tussen de gemiddelde p-waarde van de overlapvragen van het examen '87 en de specifieke D-respectievelijk C-gedeelten.

Uit de tabel blijkt dat de gemiddelde p-waarde van de C-specifieke vragen lager is dan die van de overlapvragen. Zeven van de acht 'moeilijke' vragen (zie tabel 2) kwamen voor in het C-specifieke gedeelte.

De aangebrachte, of liever beoogde, niveau-differentiatie vertoonde dus duidelijke tekortkomingen. Het C-examen is te moeilijk en het niveauverschil tussen C en D is te klein geweest. (De cesuur is naar beneden verlegd.)

Dit op zichzelf teleurstellende resultaat hangt echter in geen enkel opzicht samen met de kwestie van open dan wel gesloten vragen.

Vragen en kritiek

Wat waren in 1987 en wat zijn in het algemeen de criteria die ten grondslag lagen en liggen aan de keuze voor open vragen? De Cevo, indertijd om advies gevraagd, heeft als argument voor het behouden van een percentage open vragen in het examen aangevoerd, vooral het toetsen van de algemene doelstelling schrijfvaardigheid en het toetsen van vakdoelstellingen, zoals het kunnen argumenteren, het kunnen beschrijven van een (historisch) proces en het kunnen geven van een interpretatie, hoe kort en eenvoudig dan ook.

Wat zijn de factoren die de verhouding 35/5-vragen en 35/15-scorepunten bepalen? Dat zijn de benodigde tijd, het totaal aantal vragen en het totaal aantal te behalen scorepunten. Elke factor representeert zoveel mogelijk de 70/30-verhouding.

De kritiek op het examen behelsde in feite geen enkel punt dat direct voortvloeide uit het feit dat het examen voor 70 procent uit gesloten vragen bestond. Niet anders dan in voorgaande jaren, betrof de kritiek de inhoud van het correctievoorschrift bij de open vragen en bij gesloten vragen. Daar ligt dus een eventueel probleem, niet bij het gesloten karakter van de vraagvorm. Maar de discussie over het centrale karakter van de examens en het bijbehorende fenomeen correctievoorschrift valt buiten het kader van deze bijdrage. In dat kader past wel de constatering dat elementen uit die discussie niet geëigend zijn om aan te tonen dat examen in 100 procent open vragen de voorkeur verdienen boven examens in de 70/30-verhouding.

De ingebrachte kritiek was — ook dit jaar niet anders dan voorgaande jaren — nogal divers en ook wel eens tegenstrijdig. Enkele vragen die een relatief eensluidende kritiek op zich hebben verenigd passeren hier de revue.

Ten eerste een vraag over het lidmaatschap van de communistische partij in de Sovjet-Unie (D-examen). Hier was een antwoord-mogelijkheid over het hoofd gezien. De omissie is signaleerd op de regionale examenbesprekingen waar terecht is geadviseerd het 'vergeten' antwoord ook goed te rekenen.

Vervolgens een vraag over functie en macht van het partijcongres in de Sovjet-Unie. Hier was onvoldoende duidelijk of de vraag nu de formele theorie of de gang van zaken in de praktijk betrof, zodat er, naar achteraf bleek, twee antwoord-mogelijkheden waren.

Voorts twee vragen die berustten op de interpretatie van prenten. Uit de kritiek werd vooral duidelijk dat het voor niet alle kandidaten vanzelf spreekt dat alle aspecten en onderdelen van een prent altijd in een interpretatie betrokken dienen te worden.

Tenslotte een vraag over de handelwijze van de Eerste Kamer. Hier werd een argumentatie gevraagd voor de juistheid van, naar keuze, één van twee gegeven stellingen. Deze vraag is te moeilijk gebleken. Mogelijk was de probleemstelling niet helder en eenvoudig genoeg geformuleerd. Dat, tenminste, zou verklaren dat van die vraag ook is opgemerkt dat hij een voorgaande vraag in het examen overlapte, wat in feite niet het geval was.

Tenslotte

Er is van veel kanten gereageerd op het examen, zelfs — op verzoek — door een groep kandidaten. Een groot aantal kritische opmerkingen was gerelateerd aan de 70/30-verhouding. Bij nadere beschouwing van de aard van de kritiek bleek — zoals hier geprobeerd is duidelijk te maken — dat die niet samenhang met de 70/30-verhouding maar met inhoudelijke kwesties. Maar, hoe dan ook, iedere vorm van respons is erg belangrijk voor de examenmakers. Want iedere vorm van kritiek is op zijn minst een signaal en bevat in een aantal gevallen ook leerzame correctieve elementen.

Dank daarom aan al degenen die de moeite hebben genomen kritiek in te brengen. Mag deze dank vergezeld gaan van een aansporing om in de komende jaren hiermee voort te gaan, c.q. hiermee te beginnen. Want, om de ondertitel van het Kleio-artikel van Chr. Nigten aan te vullen: Lbo/Mavo een gesloten zaak... in een open discussie.

A. Rood-Sengers

Boek van de maand

LANGS HET TUINPAD VAN MIJN VADEREN

H.E. de Wolff

Recensie van:

Rien Poortvliet, *Langs het tuinpad van mijn vaderen*,
Uitgeverij J.H. Kok BV, Kampen 1987, 240 pagina's, f 79,50

Sinds enige maanden is prominent in vele boekhandels aanwezig *Langs het tuinpad van mijn vaderen*, geschilderd/getekend en van commentaar voorzien door Rien Poortvliet, kortweg Rien. Volgens de folder van zijn uitgever herleven in dit boek oude tijden, de tijden van vorige generaties. Dit klinkt aantrekkelijk en veelbelovend. De centrale vraag van Kleio's redactie was dan ook: Is dit boek op enigerlei wijze bruikbaar in het onderwijs?

Voor het beantwoorden van die vraag eerst enige opmerkingen over de werkwijze van Poortvliet en zijn mogelijke bedoeling(en) met dit boek, inmiddels het elfde boek van zijn hand; van zijn boeken werden vier miljoen exemplaren verkocht; zijn werk werd in zeventien talen vertaald.

In *Van de hak op de tak - een prentenboek over van alles en nog wat* (1980) - zegt Poortvliet over zijn werkwijze toen:

'... als je zomaar achter elkaar optekent wat er in je hoofd opkomt... want eerlijk gezegd heb ik geen echt idee voor een boek - ik bedoel een boek met een "onderwerp" ... Ik begin maar ergens en zie wel wat ervan komt.'

Nu is er wel een onderwerp: zijn voorouders. Maar de werkwijze is niet wezenlijk veranderd. Ook hier een kaleidoscopische hoeveelheid invallen, uitweidingen en meningen. Poortvliet wil vertellen - 'met kou-sevoeten op de bank, pijp in de mond' - over het dagelijks leven van gewone hardwerken-de mensen, van hun geloof, van hun land en boerderijen, hun voor- en tegenspoed. Zijn voorouders staan hierbij centraal, zij zijn uitgangspunt. Hij vertelt met zijn pen-seel. In een duidelijk, gelijkmatig handschrift schrijft hij zijn uitleg of toelichting, opmerkingen en oordelen bij de platen. Zo ontstaat dan een kleurrijk prentenboek.

Behalve zijn familie zijn ook Goeree Overflakkee, de dorpen en stadjes Middelharnis, Dirksland, Ouddorp én het landschap onderwerp van zijn verhalen.

Achtereenvolgens trekken aan het oog voorbij: Marinus Poortvliet 1870-1938, Sacharias 1823-1903 met als inleiding Oom Dirk en zijn steë. Wij zijn dan op pagina 131 (het boek telt 240 bladzijden, groot formaat), waar Poortvliet meldt dat hem een schitterend geschenk in de schoot is gevallen: zijn stamboom. Tot dat moment moest hij zich behelpen met 'bruine kiekjes' en verhalen van oud-tantes. Daarop volgen nog zeven 'grootvaders' (blz. 134-239) tussen 1855 en 1610. Tot en met wat hij als 'Opa 9' aanduidt, zijn negende voorvader in rechte lijn, 'want dat gedoe met het, het-over vind ik niks.' Met deze Cornelis Adriaensz. Poortvliet, die in 1610 in Colijnsplaat belijdenis deed, besluit hij het boek.

Rond deze voorouders horen we voorts van slikvangers, mussenklemmen, keuvels, travailles, speelgoed, doodbidders, kindersterfte, schoolmeesters en dominees, 'sui-pen, swelgen en mallen', geminnekoos en psalmgezing, bijgeloof en hekserij. Een bonte stoet.

Van een evenwichtige opbouw is nauwelijks sprake, het zijn herinneringen, invallen anecdotisch van stijl. Het oogt allemaal fraai, is vlot neergepend, maar het resultaat is oppervlakkig en nogal cliché-matig. Het geheel schommelt tussen kwaliteit en kitsch. Het taalgebruik is eenvoudig en direct, wat populair en soms oubollig.

Historische kritiek is niet goed mogelijk of men zou teveel ter discussie moeten stellen. Het betreft hier immers geen geschiedschrijving, maar een poging om de sfeer van het verleden vanuit een zeer persoonlijke keuze te doen proeven door middel van beelden. Soms is die poging geslaagd.

De docent(e) die het boek in handen krijgt

kleio

nummer 9/87
pagina's 26 en 27

kan geïnspireerd raken want stof tot vertellen biedt een aantal prenten ongetwijfeld. Zo op pagina 32 de Voorstraat in Dirksland, een prent die herinneringen oproept aan Cornelis Jetses. Op de bladzijden 35-38 een serie gewijd aan de kerkgang op het eiland, de pagina's 48-55 over Keesje Bok en de zalmvangst en op de bladzijden 56-63 het verhaal over neef Jan en nicht Neeltje (kinderarbeid), tenslotte de pagina's 176 en volgende over de moeilijkheden van Simon Poortvliet met het gerecht.

Men kan hier en elders in het boek wat gegevens benutten, de prenten kunnen gebruikt worden als uitgangspunt voor een verhaal. Maar zeker niet zonder meer, veel aanvullende gegevens zijn nodig. Bij de schoolplaten van de gewetensvol werkende Isings gebruikte men vroeger de daarbij geleverde boekjes met toelichting en het verhaal van de plaat (nu in vier delen onder de titel Gulden Sporen weer uitgegeven). De summere gegevens en opmerkingen die Poortvliet noteert zijn niet voldoende voor gebruik in de les.

De meeste docenten kennen de mogelijkheden van lokale-, regionale- en familiegeschiedenis. Zij weten van het gebruik van archiefmateriaal, oude foto's, prentbriefkaarten, reproducties van schilderijen. Authentiek historisch materiaal valt in het algemeen te verkiezen boven deze getekende historie. Voor leerlingen is het een kijken en bladerboek, dat tot vragen aanleiding geeft. De antwoorden zijn er meestal niet in te vinden.

De prijs zal voor vele onderwijsinstellingen met hun krappe budgets een beletsel tot aanschaf zijn. Dat is geen ramp, men kan deze aaneenschakeling van overwegend oppervlakkigheden wel missen. Ondanks de fraaie platen, de gedrevenheid tot vertellen, het raffinement in de samenstelling en de aardige vondsten blijft het een boek van de gemiste kansen.

Ideetje misschien?...

Duitse eenwording

In 1870 had Frankrijk Pruisen de oorlog verklaard en kreeg onverwacht ook de zuidduitse staten tegen zich. Duits patriotisme groeide en bloeide. De Fransen werden ingesloten in Metz en verloren op 1 september 1870 de slag van Sedan.

Tot wat voor lyriek het franse optreden leidde kunt u hierna lezen. Ferdinand Freiligrath, die de oorlog tegen Oostenrijk in 1866 nog had betreurd, kon de opgeroepen gevoelens van patriottisme niet weerstaan en schreef dit vers. Misschien ook leuk voor leerlingen.

Tineke Bogaerts

Schwaben und Preussen Hand in Hand;
Der Nord, der Süd ein Heer!
Was ist des Deutschen Vaterland, —
Wir fragen's heut' nicht mehr!
Ein Geist, ein Arm, ein einz'ger Leib,
Ein Wille sind wir heut!
Hurra, Germania, stolzes Weib!
Hurra, die grosse Zeit!
Hurra, hurra, hurra!
Hurra, Germania!

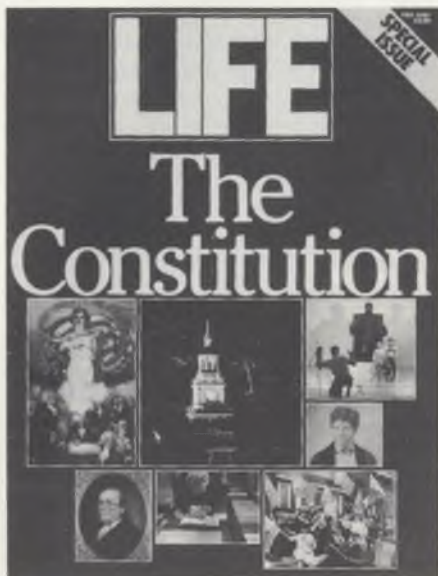
Mag kommen nun, was kommen mag:
Fest steht Germania!
Dies ist All-Deutschlands Ehrentag:
Nun weh dir, Gallia!
Weh, dass ein Räuber dir das Schwert
Frech in die Hand gedrückt!
Fluch ihm! Und nun für Heim und Herd
Das deutsche Schwert gezückt!
Hurra, hurra, hurra!
Hurra, Germania!

Für Heim und Herd, für Weib und Kind,
Für jedes teure Gut,
Dem wir bestellt zu Hütern sind
Vor fremden Frevelmut!
Für deutsches Recht, für deutsches Wort,
Für deutsche Sitt' und Art, —
Für jeden heil'gen deutschen Hort,
Hurra! zur Kriegesfahrt!
Hurra, hurra, hurra!
Hurra, Germania!

Auf, Deutschland, auf, und Gott mit dir!
Ins Feld! der Würfel klirrt!
Wohl schnürt's die Brust uns, denken wir
Des Bluts, das fliessen wird!
Dennoch das Auge Kühn empor!
Denn siegen wist du ja:
Gross, herrlich, frei, wie nie zuvor!
Hurra, Germania!
Hurra, Viktoria!
Hurra, Germania!

Het tijdschrift *Life* heeft een speciaal nummer gewijd aan de Constitutie. Als u in de klas wat 'om de feiten heen' wilt vertellen over het jaar 1787, de Founding Fathers, amendementen, het hooggerechtshof (en dat alles met erg veel leuke illustraties), dan mag dit nummer in de sectieboekencast niet ontbreken. Het is verkrijgbaar in de grotere kiosken voor f 13,50.

RECENSIES

ONS INDIË, INDONESIAË, INDISCHE NEDERLANDERS

P.J.A.M. Rietbergen, *De Eerste Landvoogd Pieter Both (1568–1615); Gouverneur-generaal van Nederlands-Indië (1609–1611)*. 2 delen. Werken van de Linschoten-Vereeniging LXXXVI. De Walburg Pers, Zutphen 1987, 360 pp.

De uitgaven van de Linschoten-Vereeniging zijn doorgaans dikke reisverslagen van Nederlandse zeevaarders uit de 17de eeuw. Dit deel is in een aantal opzichten anders. De gepubliceerde documenten betreffen geen ontdekkingsstocht, maar de benoeming en het functioneren van de eerste Gouverneur-generaal der VOC in Azië, Pieter Both. Volgens de bewerker, de Nijmeegse historicus Rietbergen, is deze periode van fundamenteel belang geweest, omdat toen de grondslag zou zijn gelegd voor de instituties van Nederlands-Indië, die tot in onze eeuw bleven voortbestaan. Tot 1609 kende het Compagniesbedrijf in Azië geen eenhoofdige leiding, maar in dat jaar veranderde dat, met de benoeming van een Gouverneur-generaal en de Raden van Indië. Tevens waren de plannen voor de creatie van een centrale stapelplaats in Jakarta reeds ver gevorderd. Een tweede afwijkend aspect van deze uitgave is de inleiding van de bewerker, die zo uitgebreid is dat voornoemde betiteling misleidend werkt. Om het belang van de documenten goed tot zijn recht te laten komen, heeft Rietbergen namelijk een begeleidende studie geschreven, die het gehele eerste deel beslaat. Daarin geeft hij een algemeen overzicht van de positie van de VOC in de Republiek in het begin van de 17de eeuw, en een beschrijving van Both's activiteiten op Java en de Molukken.

Rietbergens these is dat de VOC was bedoeld als een wapen in de oorlog tegen Spanje: een tweede front in Azië. Het Twaalfjarig Bestand, dat in de praktijk enkel in Europa werd nageleefd, was aanleiding tot een reorganisatie, bedoeld om de strijd in Azië meer effectief te kunnen voeren. De instelling van het ambt van Gouverneur-generaal hing behalve met deze bestandsonderhandelingen ook samen met de groeiende kritiek van de aandeelhouders op de VOC.

De schrijver verdient lof voor de grote hoeveelheid primair archiefmateriaal die hij heeft doorgenomen. Het is jammer dat zijn verhaal ontsierd wordt door een verouderd Eurocentrisch standpunt. Rietbergen ver-

wacht bijvoorbeeld dat veel Aziatische tijdgenoten duidelijk hebben ingezien dat de benoeming van Both een gebeurtenis van groot belang was, terwijl sinds het werk van Van Leur uit 1931 het toch wel gemeengoed mag heten dat de positie van de VOC in die tijd vrij marginaal was. Zijn kennis over de politieke en economische omstandigheden in Indonesië schiet hier en daar te kort. Serieuzer is dat het Europacentrisme bij Rietbergen ook een morele lading lijkt te hebben. Het agressief expansionistische standpunt van Matelief wordt een 'grootse visie' genoemd, terwijl zijn meer voorzichtige medebewindhebbers een 'bekrompen winstperspectief' wordt toegedicht.

Dat neemt niet weg dat in dit werk belangrijke documenten over de vroege geschiedenis van de VOC zijn verzameld, en dat Rietbergen een goed overzicht geeft van de plaats van de Compagnie in de Republiek.

L.W. Nagtegaal

Jan Bosdriesz en Gerard Soeteman, *Ons Indië voor de Indonesiërs: de oorlog, de chaos, de vrijheid*. Bew. en ingel. door C. van Heekeren. Uitgeverij Moesson, 's-Gravenhage en Uitgeverij Wever, Franeker, 1985. 138 blz. Prijs f 24,50.

De dekolonisatie van Indonesië en de teloorgang van de Indische koloniale samenleving behoren voor Nederland tot de belangrijkste gebeurtenissen van deze eeuw. Helaas lijdt de Nederlandse 'wetenschappelijke' geschiedschrijving over dit onderwerp aan eenzijdigheid. Immers, enkel het beleid van het gouvernement en de daarvoor relevante ontwikkelingen in de nationale en internationale politiek krijgen veel belangstelling, terwijl de lotgevallen van de bevolking van Nederlands-Indië slechts incidenteel worden belicht. De betrokken bevolkingsgroepen – Indo-Europeanen, Molukkers, militairen, zendelingen, mensen uit het bedrijfsleven vinden 'hun' relaas slechts in geringe mate terug in de meer officiële historische literatuur. Aan de grote interesse voor die kanten van de Indonesische revolutie is behalve door een stroom memoires voornamelijk tegemoet gekomen door het werk van journalisten als Heyboer, Van Kaam en Schumacher.

Uit die journalistieke hoek komt ook het boek *'Ons Indië voor de Indonesiërs'*, dat de tekst bevat van de gelijknamige NOS-documentaire. De collage van vraaggesprekken en verbindende teksten is bewerkt door de oud-bestuursambtenaar Van Heekeren, die zelf tot de geïnterviewden behoort. Als zodanig zet hij de toon voor het boek, met zijn constatering dat destijds Lingajati, Renville en soortgelijke diplomatieke gebeurtenissen slechts in de marge van zijn belangstelling stonden. De onveiligheid en andere moeilijkheden in het dagelijkse bestaan wa-

ren voor de meerderheid van de betrokkenen veel meer centraal.

Bij de beschrijving van die lotgevallen hebben de samenstellers zich niet beperkt tot het interviewen van de geijkte vooraanstaande Nederlanders, maar zij hebben evenzeer Indonesische nationalistes, Japanners, Molukse KNIL-soldaten en Indo-Europese vrouwen aan het woord gelaten. Dat het gelukt is deze verhalen in een vlot relaas te vertalen, is een compliment waard. Aan feiten brengt het boek weinig nieuws, maar als globaal overzicht van de 'natuurramp' die Nederlands-Indië trof, heeft het zijn waarde.

Enige kritiek verdienen wel de correcties die de bewerkster heeft gemeend hier en daar te moeten aanbrengen. Bij een collage van vraaggesprekken is het onvermijdelijk dat soms feitelijke onjuistheden in het verhaal sluipen, zeker veertig jaar na dato. De beweringen waarmee de bewerkster het oneens is, spreekt hij in cursief gedrukt commentaar tegen. Dit ingelaste commentaar werkt echter in veel gevallen verwarrend, omdat de lijn van het verhaal wordt aangetast. Zelfs de teksten van Bosdriesz en Soeteman worden hier en daar weersproken. Beter ware geweest als in samenspraak met de makers van de documentaire die teksten waren bijgewerkt, en de fragmenten uit de vraaggesprekken iets strenger waren geselecteerd.

L.W. Nagtegaal

J.E. Ellemers, R.E.F. Vaillant, *Indische Nederlanders en gerepatrieerden*. D. Coutinho, Muiderberg 1985, 159 blz., f 27,50.

Dit boek is het gevolg van de opdracht om de huidige problematiek van Indische Nederlanders en gerepatrieerden te inventariseren. Een duik in het verleden bleek nodig; en passant bleek dat er over deze groep weinig gegevens bestaan. Zo weet men bijvoorbeeld niet eens over hoeveel mensen het ging (gaat).

De meeste gegevens stammen uit 1945-1957, de periode waarin de migratie het grootst was. Dit bracht opvang (contractpensions) en andere hulpverlening met zich mee, aldus ontstonden dossiers. Velen konden echter zichzelf redden, de migranten waren 'realistisch', pasten zich aan, hielden hun mond. Bovendien konden de meesten snel werk vinden vanwege de toenmalige economische expansie, zij het op lager sociaal niveau. Er bestond geen reden om extra aandacht aan deze bevolkingsgroep te besteden.

De laatste jaren steekt echter een 'Indisch probleem' de kop op; nogal veel mensen, vindt men, vragen een uitkering als vervolgingslachtoffer aan. Reden voor een onderzoek dus. Enkele conclusies daaruit zijn: deze groep is als geheel veel zwaarder door de oorlog en de nasleep daarvan getroffen dan de gemiddelde Nederlander. Daarbij

komt een feitelijke achterstelling (niet uitbetalen van salarissen over de oorlogsperiode, bijvoorbeeld) en een relatieve achterstelling, gezien de aandacht in ons land voor minderheden. In het minderhedenbeleid komen zij niet voor, prijs voor de goede aanpassing.

Het boek is geen betoog, het geeft een samenvatting van nauwgezet verzamelde gegevens, die samen de wederwaardigheden van deze groep vormen (vanaf 1930), met veel (van de weinige) cijfers, nuchter, zakelijk maar toch zeer leesbaar geschreven. Bij ieder gegeven wordt de bron mét paginavermelding in de lopende tekst vermeld, een uitermate handig boekje dus. Het aantal pagina's is misleidend, er wordt een kleine, maar zeer prettig ogende letter gebruikt.

Ook als u het in de klas niet speciaal over Indische Nederlanders wilt hebben, maar wel over de kolonie Nederlands-Indië, is hoofdstuk 1 de moeite waard. Beknopt wordt hier de wel zeer heterogene samenstelling van de bevolking van de kolonie uit de doeken gedaan. Wie is wat, wie hoort waarbij? De schrijvers komen tot een ruime definitie van Indische Nederlanders: eenieder die affiniteit bezit tot de Nederlandse cultuur, zowel de volbloed blanke die verindisch is, als de Indo-Europeaan (= gemengd bloedige) die vernederlandt is, zowel de gekerstende Molukker als de Chinees die in Nederland een opleiding heeft gevolgd. Wat de oorlog betreft zijn er cijfers over wie wel, wie niet, in welk soort kampen, waar verbleven. Kort wordt de moeilijke positie van Chinezen en Indo-Europeanen weergegeven, ook in de periode van de bersiap, na 1945.

Hoofdstuk 2 behandelt de migratie naar Nederland, die in vijf golven verliep. Het gangbare beeld dat met iedere golf niet alleen steeds bruinere, maar ook steeds meer mensen van lagere komaf binnenstroonden, wordt genuanceerd. Dit hoofdstuk behandelt ook de vormen van hulpverlening die ontstonden. Hoofdstuk 3 inventariseert de huidige omvang van diverse categorieën mensen in deze groep, huidige wettelijke regelingen met betrekking tot oorlogsslachtoffers, hulpverlenende instanties en Indische verenigingen. Hoofdstuk 4 behandelt de aanpassing die ten koste ging van de eigen Indische achtergrond. Hoofdstuk 5 gaat in op de huidige problematiek, die vooral neerkomt op psychisch leed tengevolge van oorlog, internering en bersiapperiode. Symptomen worden kort beschreven, de voornaamste literatuur erover wordt vermeld. Het boekje besluit met een lijst van alle mogelijke Indische verenigingen, instituten, hulpverlenende instanties, regelingen.

De auteurs constateren een opvallende belangstelling bij de tweede en derde generatie voor hun achtergrond (lijstje met romans). Voor leerlingen met een dergelijke belang-

stelling zal het boekje een verhelderende introductie zijn, zeker wat betreft de historische hoofdstukken (1, 2 en 4). Het is geschikt voor het niveau bovenbouw Havo/Vwo.

J. Rijken

Graa Boomsma, *De idioot van de geschiedenis*. Uitgeverij In de Knipscheer, Haarlem 1986.

Indonesië wordt herontdekt, althans als literair thema. Een tweede generatie auteurs als Marion Bloem en Ernst Jansz speuren à-la-lettre naar hun culturele wortels. Een herwaardering van de culturele achtergrond die men als kind van (deels) Indische ouders heeft meegekregen, maar welke vaak bij het opgroeien in Nederland is ondergesneeuwd. De debuutroman *De idioot van de geschiedenis* van Graa Boomsma is ook zo'n autobiografisch getint prozaische speurtocht met de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd als decor. Boomsma verhaalt dit conflict vanuit het perspectief van zijn vader, die als Nederlands dienstplichtige ontredderd terugkwam en zelfmoord pleegde.

Boomsma reconstrueert de ervaringen van de vaderfiguur Kars, een Westfriese platte-landjongen. Goed en wel thuis van zijn onderduikadres krijgt hij in 1946 het soldatenuniform aangemeten en wordt naar Nederlands-Indië verscheept om gezag en orde te herstellen. De aanvankelijke onverschilligheid maakt na de eerste patrouilles en de toenemende onlusten bij Kars al snel plaats voor afkeer en weerzin. Hij probeert te deserteren, maar vrienden weerhouden hem hiervan. Hij wordt overgeplaatst en ingedeeld bij de roemruchte Tigerbrigade - T-brigade II-15 RI -. Hier weet hij desondanks in betrekkelijke rust zijn tijd uit te dienen als kok. Op het punt van demobiliseren gooit de tweede politionele actie roet in het eten. Het demobilisatiebevel wordt ingetrokken en Kars raakt lijfelijk betrokken bij de grimmige wereld van guerrilla en standrechtelijke executies. Begin 1949 zwaait hij af en keert terug naar Nederland. Omgeven door onbegrip en onverwerkte ervaringen pleegt Kars tenslotte zelfmoord.

Het relaas van Kars als onderduiker-teen-wil-en-dank tot onderdrukker-teen-wil-en-dank krijgt bij Boomsma de betekenis van een protest. Een protest tegen de zinloosheid van een oorlog in het algemeen, die elke soldaat maakt tot willoos slachtoffer van de geschiedenis, een 'historische idioot'. Boomsma blijkt een boeiend verteller en stylist. Op zeer leesbare wijze geeft hij zijn verhaal vorm in een documentaire. Op basis van brieven (al dan niet fictief), militaire dagorders, krantenverslagen, memoires, historische handboeken en andere bronnen verbeeldt hij de gebeurtenissen in Indonesië

tijdens de periode 1945–1949. Het boek krijgt daardoor iets van een historische roman of geschiedkundige verhandeling. Waar het echter aan mankeert is een heldere uitbeelding van de beweegredenen van de vaderfiguur. Kars blijft in grote lijnen en detail een onbekende schim in het verleden. Het zijn vooral de denkbeelden van Boomsma over de Nederlandse bemoeienis in Indonesië die naar voren komen. Een psychologische analyse van de vader en een historisch inzicht in de geschetste periode blijven aan de oppervlakte. De zoektocht naar de vader heeft geen verandering opgeleverd in de door Boomsma als 'decaden van starren' omschreven situatie, wel een knap geschreven en leesbaar boek.

P. Westerveld

J. van Goor, *Indië/Indonesië; van kolonie tot natie*. Hes Uitgevers, Utrecht, 1987, 121 pagina's, prijs f 19,50.

Komend jaar behoort de geschiedenis van Indonesië c.q. Nederlands-Indië in de twintigste eeuw tot de examenstof. Dit boek is duidelijk geschreven met het doel om een beknopt overzicht te bieden, waarin de resultaten van de vele wetenschappelijke studiën van de laatste jaren zijn verwerkt. Van Goor – voor de economische onderwerpen gesteund door Th. Stevens – behandelt achtereenvolgens het imperialisme, de ethische politiek, het nationalisme, het Europese politieke leven, de economische crisis van de jaren '30, de tweede wereldoorlog en de kampen, de uitroeping van de republiek en de politionele acties, en tot slot de dekolonisatie en de Nieuw-Guineakwestie. De kracht van het boek ligt niet zozeer in de nieuwe feiten of originele inzichten, want daarvoor is het te compact. Wel maakt het de samenhang tussen de verschillende onderwerpen duidelijk, in een vlotte, doch niet 'kinderachtige' stijl.

Van Goors thema is dat de opbouw van de moderne koloniale staat, waarvan pas op het eind van de 19de eeuw sprake is, de voorwaarden heeft gecreëerd voor het Indonesische nationalisme. Indonesië als kind van Nederlands-Indië, dat uiteindelijk als een koekoeksjong iedereen het nest uitgooit. Terecht beëindigt Van Goor zijn verhaal niet in 1950, omdat de dekolonisatie in de praktijk nog niet was voltooid. Behalve dat Nieuw-Guinea nog onder Nederlands gezag stond, bleef ook het bedrijfsleven voorlopig in Nederlandse handen, en onderwijs en rechtspraak waren nog op Nederlandse leest geschoeid. Het thema van het boek – de verstrengeling van Indië en Indonesië, die langzaam wordt ontward – maakt een geïntegreerde behandeling van de Europese en de Indische ontwikkelingen mogelijk, en niet gescheiden, zoals veelal gebruikelijk is.

Een lacune in het boek vind ik de relatief

geringe aandacht die wordt besteed aan de schaduwzijden van het kolonialisme, waardoor de drijfveren van het Indonesische nationalisme niet echt begrijpelijk worden. Dat wil echter niet zeggen dat Van Goor zich schuldig maakt aan koloniale verheerlijking, in de trant van 'daar werd wat groots verricht'. Het boek kenmerkt zich door een genuanceerde en gedistantieerde kijk, en zal mede daarom het komende jaar zijn weg in het onderwijs wel vinden.

L.W. Nagtegaal

CHINA EN JAPAN

Jonathan Spence, *Het Geheugenpaleis van Matteo Ricci. De missie van een jezuïet in China, 1552–1610*. Elsevier, Amsterdam/Brussel 1987, 341 pp.

Het *Geheugenpaleis van Matteo Ricci* door historicus en sinoloog Jon. Spence, is een fascinerend boek. Ricci, Italiaans jezuïet en missionaris in China (Macerata 1552–Peking 1610) belichaamt het Europa van Renaissance en Contra-Reformatie en de ontmoeting tussen Europa en China, tussen Christendom en Confucianisme. Op de omslag van de Elsevier-uitgave staat de naam van Matteo groot afgedrukt en wordt China pas in de ondertitel genoemd en dat geeft de accenten in het boek goed weer.

Ricci was een geleerde ijveraar voor de Katholieke kerk, wiens grote droom was ooit keizer Wanli (1573–1620) tot het Christendom te bekeren, zoals Ricci's confrater Pierre Coton de biechtvader was geworden van de Franse koning Hendrik IV. Op zijn sterfbed betuigt Ricci dan ook zijn 'grootst mogelijke liefde voor pater Coton', een feit dat Spence tweemaal vertelt (pp. 167 en 219). Verder dan de toestemming zich in Peking te vestigen, een opdracht van de keizer liederen te componeren die de hof-eunuchen konden zingen en andere bewijzen van de keizerlijke belangstelling voor de voortbrengselen van de westerse cultuur, zou het echter niet komen. En dat niet alleen omdat de gewenste vorstelijke geschenken uit Europa niet arriveerden of omdat de keizer schrok van het realisme van de Madonna-afbeeldingen. Ondanks een aantal belangrijke bekeringen in hun rijen (in 1606 werden drie jongere leden van de Ming-dynastie tegelijk bekeerd), bleef de Chinese aristocratie als geheel wantrouwig staan tegenover vreemde invloeden, waarachter immers steeds de gevaarlijke aanwezigheid van de Portugezen in Goa of Japan school en waaraan China weinig behoefte leek te hebben.

Om acceptatie van zijn geloof door de Chinezen (en dan in de eerste plaats de geleerden) te verkrijgen, probeerde Ricci zijn gastheren te overtuigen van de superioriteit van de westerse cultuur en als bewijs daarvan

kleio

nummer 9/87
pagina's 30 en 31

wilde hij hun het nut aantonen van het geheugenpaleis, dat zijn gebruikers in staat stelde veel kennis te memoriseren en paraat te houden, wat van belang was voor een samenleving waar de traditie een grote rol speelde. Dit mnemotechnische middel zou door de oude Grieken zijn ontwikkeld en nam in het rhetorica-onderwijs dat Ricci als jezuïeten-novice in Rome had genoten, een belangrijke plaats in.

In het geheugenpaleis dat men in gedachten moet opbouwen, plaatst de student allerlei beelden, afbeeldingen, symbolen, die ieder voor zich, door associaties, de ermee samenhangende gegevens (feiten, ideeën) oproepen. Zo zette Ricci in de 'ontvangsthal' van zijn voor de Chinezen bedoelde paleis vier beelden neer: twee vechtende krijgers, een vrouw uit een westerse stam in China, een maaierende boer en een dienstbode met een kind op de arm. Daarnaast gebruikte hij aansprekende illustraties van bijbelse tafereelen (Christus wandelt op het meer), die als een voorbeeld van westerse kunst in een Chinese uitgave terecht kwamen en zo bewaard zijn gebleven. Tenslotte verwerkte hij Chinese schrifttekens in dit ingewikkelde geheugensysteem, waarbij geregeld het + teken, dat Chinese Christenen gebruikten voor het kruisteken, voorkwam. *'Zo werden de Chinezen van de Ming-dynastie, die Matteo Ricci door zijn ontvangsthal en langs zijn afbeeldingen tot in de verste hoeken van het geheugenpaleis volgden, niet alleen door de logica van het decimale stelsel geleid ('+' betekent ook 10 in het Chinees), maar ook door de onverzoenlijke symboliek van het teken van het kruis zelf'* (p. 33).

De vier beelden en de vier afbeeldingen verschaften aan Spence de structuur waarbinnen hij zijn hoofdpersoon, diens achtergronden en China-ervaringen, vanuit een grote eruditie en met kennelijke sympathie, kan behandelen. Dat gaat zo. Het eerste geheugenbeeld bestaat uit twee krijgers, van wie de één de ander met een *speer* bedreigt, terwijl de laatste zijn aanval met de hand *tegenhoudt*. Het ideogram 'wu' (oorlog) deelt Ricci nu in tweeën, waardoor de noties 'speer' en 'tegenhouden' apart komen te staan, die in het beeld herkenbaar zijn. Dit beeld van Ricci geeft nu aan Spence de gelegenheid een tafereel te schilderen van de moord en doodslag rond 1560 in Maccratta en in heel Italië, van de militaire confrontatie tussen de katholieke machten en het Ottomaanse rijk (Lepanto, 1571), van de grote veranderingen in de militaire technologie, van de rampzalige oorlog van koning Sebastiaan in Marokko en het prestige-verlies tegenover islamitische machten dat eruit resulteerde, enzovoort. Tegen die achtergrond krijgen we vervolgens, vooral door overwegingen van Ricci geleid, een indruk van de Chinese houding tegenover lijfstraffen, oorlog en legers (Ricci verbaas-

de zich vooral over de minachting van de Chinese elite voor militairen). Veel geweld moesten de katholieke missionarissen zelf ondergaan, niet het minst omdat katholieke bekeerlingen in Japan deel uitmaakten van de legers die China bedreigden. Ricci's eigen ontberingen en ontsnappingen doen niet onder voor die waarop Paulus zich beroemde.

De afbeelding 'de mannen van Sodom' (nog een voorbeeld) geeft aanleiding tot de beschrijving van allerlei 16e eeuwse zonden en misstanden, slavernij en dergelijke en leidt tot een vergelijking tussen christendom en confucianisme, een leerstelsel dat volgens Ricci in essentie *'niets bevat dat tegengesteld is aan de essentie van het katholieke geloof'* (p. 215). De toenadering tot de confucianistische geleerden moest echter behoedzaam gebeuren, zodat de incarnatie van Christus en vooral zijn lijden maar verborgen moesten blijven — daaraan waren de Chinezen nog niet toe...

Andere aspecten die aan de orde kwamen zijn het reizen over zee en land, de wereldgodsdiensten, wetenschap en geleerden, de economie, de Mariacultus en de strijd tegen het boeddhisme.

Het levensverhaal van Ricci, tegelijk de geschiedenis van een roerig tijdperk, laat zien hoe verbazingwekkend groot zijn kennis en inzicht in de Chinese cultuur en samenleving waren. Tegelijk word je als lezer getroffen door de tragiek van dit leven en van dat tijdperk. Hoe fenomenaal Ricci's geheugen en geleerdheid ook waren, het hele systeem van mnemotechnieken stond in Europa al in zijn eigen tijd onder scherpe kritiek van de Humanisten (Francis Bacon sprak van 'zonderlinge prestaties zonder waarde'). En zijn droom China te bekeren, althans de keizer en de elite, waaraan Ricci de helft van zijn leven wijdde, kon geen werkelijkheid worden. Niet alleen benaderden maar weinig missionarissen het niveau van Ricci, belangrijker nog was, dat de politieke en economische dreiging die van Europa uitging een diepgaand cultureel contact in de weg stond.

Het Geheugenpaleis laat zich, mede door de menigte interessante details waarmee het betoog wordt toegelicht, lezen als een avonturenroman, vol ontdekkingen van vreemde landen en onverwachte gedachtengangen.

Jan Schipper

Drs Z.W. Mulder, *Hollanders in Hirado 1597-1641*. Fibula-Van Dishoeck, Haarlem s.a.

Voordat de Nederlanders in Deshima werden toegelaten door de Japanse overheid, hadden zij een loge in Hirado, een eiland voor de westkust van Kyushu, waar ook de Portugezen een vestiging hebben gehad.

Franciscus Xaverius doopte er in 1550 de eerste Japanse Christenen. Vermoedelijk gebruikten de Nederlanders er het Portugees in hun contacten met de lokale handelaren.

Hirado of Firando is daarom zo interessant omdat de Nederlanders er in tegenstelling tot later in Deshima, veel meer bewegingsvrijheid genoten. Op Deshima was de compagniesdienaren een kunstmatig aangelegd eiland ter beschikking gesteld waar zij zonder toestemming van de Japanse autoriteiten niet af mochten. Normale contacten met Japanners waren dan ook uitgesloten. Alleen voor de jaarlijkse hofreis naar Tokio verlieten de belangrijkste Nederlanders hun fraaie gevangenis. Deze beperking was een gevolg van de vrees voor buitenlanders nadat Japanse Christenen, bekeerlingen van de Portugezen, betrokken waren geweest bij een opstand. De vreemde invloeden werden sindsdien beperkt. In Hirado leefden de Nederlanders temidden van de Japanners, er werden huwelijken gesloten waaruit verschillende later bekend geworden dochters zijn gesproten. Men kan bijvoorbeeld denken aan de recent door Blussé beschreven Cornelia van Nijenroode (in L. Blussé, *Strange Company*, Dordrecht 1986, laatste hoofdstuk) of aan Sara Specx, die door haar relatie met een jonge officier in Batavia Jan Pieterszoon Coen's huishouding in opspraak zou brengen. Men zie hier voor bijvoorbeeld de studies van Annie Romein over Coen in *Erflaters* of Gerretson's *Coen's Eerherstel*.

Ondanks de 'nederlandstalige' titel is dit een engelstalig boek.

Mulder is vooral geïnteresseerd in de menselijke relaties, de economische hebben minder zijn belangstelling. Uit verschillende Japanse archieven en bibliotheken en het Algemeen Rijksarchief in Den Haag heeft hij materiaal bijeengebracht over de Nederlanders in Hirado. Eén van de interessantste vondsten is de mededeling uit een boek van het huis Matsura — de heren van Hirado — dat in 1597 de roodharige barbaren voor het eerst hun haven binnenzeilden. Geen naam van het schip is gegeven, alleen de naam van een artillerist Hector Kars. Roodharige barbaren is lange tijd de aanduiding gebleven voor Noord-Europeanen en speciaal Nederlanders.

De auteur geeft uitgebreid het materiaal weer dat hij verzamelde over de effecten van de handel op Hirado, de VOC-schepen, bezoeken aan het hof, betrekkingen met de Japanners en de ups en downs van het Nederlandse verblijf. Zo kan men bijvoorbeeld informatie vinden over Nederlanders die in Japanse dienst varen, dat er geschut wordt overgedragen, dat er een maquette van het beleg van 's-Hertogenbosch met loden soldaatjes werd gefabriceerd als cadeau voor de heer van Matsura etcetera. Deze kleine juweeltjes zitten verpakt in

uitgebreidere opsommingen. Als leesboek is het daardoor minder geslaagd, sommige gedeelten wekken eerder de indruk een bronnenpublicatie te zijn.
J. van Goor

H. Paul, *Nederlanders in Japan, 1600–1854. De VOC op Desjima*. Uitgeverij Fibula-Van Dishoeck, Weesp 1984.

Misschien is de auteur wel de meest aangevoerde persoon om de grauwsliuier omtrent het leven van onze voorouders op Desjima weg te rukken. Als geboren Rotterdammer is hij in de jaren vijftig naar Amerika geëmigreerd en daarna heeft hij tien jaar in Japan vertoefd. Nederlandse, Amerikaanse én Japanse bronnen konden door hem bestudeerd worden. Onderzoek leerde hem dat er geen enkel boek was dat de lezer een verantwoord beknopt overzicht geeft. Hij beschouwde het derhalve als zijn taak het leven van de Hollanders in Japan 'op ontspannende wijze' te beschrijven.

Uiteraard begint hij met de beantwoording van de vraag waarom de Hollanders als enigen, zij het onder restrictieve voorwaarden, handel mochten drijven met Japan. Het pluspunt van onze voorouders bleek te zijn dat zij in tegenstelling tot de Portugezen handel en bekeringsijver wisten te scheiden. Aan de hand van vele voorbeelden wordt ook getoond hoe Hollanders elke mogelijkheid om de argwaan van het sjogunaat jegens de kruisvoerende, roomse landen handig wisten uit te buiten. Gouverneur-generaal Van Diemen schreef dan ook 'met grote discretie, zachtzinnigheid en nederigheid, moeten wij de Japanse vriendschap t'onswaarts conserveren. Dezelve eenmaal missende, kan bij dwang van wapenen niet gerecouvreerd worden'.

Hoe aardig allerlei facetten van het leven van de Hollanders ook behandeld worden: de verhuizing van Hirado naar Desjima, de betekenis van de aankomst en het vertrek van de schepen, het dagelijks leven op Desjima en de verplichte hofreizen naar de Japanse keizer, toch blijven er nog vitale vragen na lezing van het boekje. Hoe liep het nu eigenlijk af met Desjima bij de komst van de Amerikanen? Een mij nog meer intrigerende vraag was: hoe slaag je er in vredesnaam in aan de Japanners verborgen te houden dat de VOC sinds 1798 niet meer bestond? Hierdoor gaat het boekje in feite een beetje uit als een nachtkaaars en dat is jammer want daarvoor is het eerste deel veel te aardig om te lezen.

F.R. Kat

ECONOMISCH EN SOCIAAL

J.J. Dankers & J. Verheul, *Vijftig jaar DELA 1937–1987*. Het Spectrum / Trendboek, Utrecht 1987, 160 p., vele illustraties, f 20,—

Als een van de weinige mogelijkheden voor historici om buiten de closed shops van onderwijs en onderzoek aan de slag te komen wordt wel de bedrijfsgeschiedenis genoemd: jubilerende firma's zouden uitkijken naar vakbekwame historici die van hun gedenkboeken meer kunnen maken dan zelfbewieroking door een employé. De Koöperatieve Vereniging voor het Verzekeren en Verzorgen van Begravenissen en Krematies 'Draagt Elkanders Lasten', de firma die zelf zoveel farao's in haar reclame doet, heeft zo haar jubileumboek uitbesteed aan twee Utrechtse historici.

Sinds Ariès is de dood als historisch fenomeen in. Met het oog op een desbetreffend te schrijven hoofdstuk in een schoolboek ben ik *Vijftig jaar DELA* gaan lezen in de hoop iets wijzer te worden over veranderde praktijken en houdingen rond de dood aan de hand van de geschiedenis van het spectaculair succesvolle bedrijf. In die verwachting werd ik teleurgesteld: het is gebleven bij een zeer intern gerichte bedrijfsgeschiedenis.

Het interessantst — en het best geschreven — zijn de hoofdstukken over de eerste jaren als lokale pastoors, die hun begrafenismonopolie bedreigd zagen, onverkwikkelijke scènes uitlokken. De auteurs slagen er dan ook in het algemene beeld te larderen met illustratieve anekdotes. Graag had ik meer willen weten over conflicten en schandalen binnen de vereniging die nu wel erg kies worden aangeduid. Als DELA na bladzijde 44 met veel elan buiten Eindhoven treedt, is de fut uit het geschiedverhaal.

De lezer die geen DELA-official is, vermag niet warm te worden van de beschrijving van jubilea, toespraken, de invoering van ponskaarten en de registratie van het zoveel honderdduizendste lid. De leesbaarheid en begrijpelijkheid die de schrijvers ons in hun inleiding beloven, worden niet geheel bereikt. Daarvoor is het historisch deel teveel notulengeschiedenis gebleven; de bestreken tijdsspanne maakte het toch mogelijk zegslieden te ondervragen die nog niet van de 'naturagarantie' van DELA gebruik hebben hoeven te maken? In plaats van levende geschiedenis krijgen we nu toch teveel navelstaanderij van deze firma van de dood. Misschien dat DELA-mensen zullen smullen van de foto's van de ivoren voorzittershamer, de ponskaart of de titelpagina van de zoveelste versie van de statuten. Maar welke reden bestaat er voor de outsider om f 20,— over te maken naar de NMB rekening nummer 66.28.65.529 t.n.v. DELA Eindhoven, om zich dit jubileumboek toe te eigenen? Binnen het genre is het zeker geen slecht produkt. En dat het duo voor betere

kleio

kwaliteit heeft gezorgd, wordt pijnlijk duidelijk in het laatste hoofdstuk 'DELA als vereniging en bedrijf'; voor dat stuk onverteerbare bedrijfspropaganda tekent de directie: aanspreker blijf bij je baar!
Anton J.L. van Hooff

Pol de Witte, *Alles is omgekeerd. Hoe de werklieden vroeger leefden 1848-1918*. Kritak Uitgeverij en Verspreidingscentrum, Leuven z.j., 310 blz.

In de serie 'Het Geheugen' van deze Belgische uitgeverij worden de herinneringen gepubliceerd van Pol de Witte, een kleermaker uit Gent. Zijn memoires bestrijken de periode tussen 1848 en 1925. De Witte is een zoon van ouders, die als spinners in de fabriek werken en is voor het zelfde beroep voorbestemd. Ondanks tegenwerking van zijn vader, die hem als negenjarige mee wil nemen naar de fabriek, ziet hij kans vier jaar lang lager onderwijs te volgen. Na zijn eerste communie is het tot zijn grote spijt gedaan met onderwijs. Toch ziet hij, net elf jaar oud, kans zijn zin door te drijven. In plaats van fabrieksarbeider te worden mag hij een ambacht gaan leren. Het wordt kleermaker, een vak dat hij behendig leert beheersen en dat hem in staat zal stellen redelijk in zijn levensonderhoud te voorzien. Zowel de problemen van een groot arbeidersgezin, er waren negen kinderen, als de situatie in de ambachtelijke werkplaatsen worden zeer gedetailleerd beschreven. De beschrijving van de cholera-epidemie, die Gent in 1866 teisterde, vormt een hoogtepunt in dit boek.

De Witte komt in de arbeidersbeweging terecht. Na de teleurstelling over de vernietiging van de Parijse Commune besluit hij als wegbereider van een communistische leefgemeenschap naar de Verenigde Staten te reizen. Tot zijn verbazing blijkt de situatie daar geheel niet in overeenstemming te zijn met de idealistische voorstelling, die men in Europa van dit democratische land had. Zijn reisdoel wordt dan ook spoedig vergeten. Na anderhalf jaar is hij blij genoeg geld gespaard te hebben om terug naar huis te kunnen gaan. Daarna overheersen in het boek zijn politieke en journalistieke herinneringen aan de strijd van, voor en tegen de socialistische beweging in Gent.

Leerling en docent hebben in dit egodocument uiterst boeiend historisch bronmateriaal. De schrijver heeft alleen zijn herinneringen opgeschreven, waarbij zijn geheugen al dan niet bewust feilloos is geweest. De historici Helmut Gaus en Guy Vanschoenbeek hebben deze uitgave voorzien van achtergrondinformatie. In een extra hoofdstuk wordt de relatie van Pol de Witte tot de Gentse socialistische beweging uiteengezet. Daarnaast is er een uitgebreid, informatief notenapparaat, waardoor *Alles is*

Omgekeerd ook voor de Nederlandse lezer uitstekend te volgen is. Aanbevolen.
Joke van der Leeuw-Roord

L.M.H. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen, 1900-1940*. Van Gorcum, Assen/Maastricht 1986, XLV + 600 blz., f 98,-.

In de onderhavige studie, waarop de auteur in 1986 te Utrecht is gepromoveerd, wordt geprobeerd een beeld te schetsen van de betekenis van de mijnwerkersbonden voor de handhaving dan wel verbetering van de arbeidsvoorwaarden in de Nederlandse mijnindustrie in de periode 1900-1940. Uitgangspunt is het enkele jaren geleden verschenen artikel van Th. van Tijn, getiteld: 'Bijdrage tot de wetenschappelijke studie van de vakbondsgeschiedenis' (verschenen in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing, *Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis*, II, Den Haag 1979). In dat artikel tracht Van Tijn aan te geven welke factoren het succes van een vakbond bepalen. Onderscheiden worden economische, sociaal-structurele en sociaal-psychologische factoren. Het 'model' van Van Tijn is door Kreukels aangevuld met enkele hypothesen ter verklaring van het ontstaan van op sociale verandering gerichte bewegingen.

Na een inleiding waarin de juist aangegeven uitgangspunten worden beschreven, volgt een deel met algemene hoofdstukken over de opkomst van de steenkolenmijnen, de demografische ontwikkeling van de mijnstreek en de economische ontwikkeling van de steenkolenmijnindustrie.

De feitelijke analyse van de strijd om verbetering van de arbeidsvoorwaarden vindt plaats in de delen II tot en met IV, waarin respectievelijk de periodes 1900-1921, 1922-1931 en 1932-1940 worden behandeld. Binnen elk deel komen telkens eerst de economische en sociale factoren, die de strijd bepalen, aan bod en vervolgens wordt die strijd zelf behandeld. In de conclusie, tenslotte, wordt weer teruggegrepen op de in de inleiding geformuleerde hypothesen.

Kreukels' belangrijkste conclusie is dat eigenlijk alleen in de periode 1914-1918 de economische factoren gunstig waren voor een succesvolle krachtsontplooiing van de mijnwerkersbeweging. Ook in die periode echter bleven de sociaal-psychologische factoren overwegend negatief '*hetgeen zeker bevorderd werd door sociale controle-mechanismen*' (p. 482).

Het is buiten kijf dat Kreukels met zijn boek een bijdrage levert tot wat Van Tijn noemt '*wetenschappelijke, dat wil zeggen analyserende en verklarende geschiedschrij-*

ving betreffende de arbeidersvakbonden' (Van Tijn, a.w., p. 159). Toch kent de studie ook zijn schaduwzijden. Met name denk ik daarbij aan het feit dat niet vergeleken wordt met de geschiedenis van de arbeidsvoorwaarden in buitenlandse mijnindustrieën. Juist dit comparatieve element had de studie een extra dimensie kunnen geven.
H. Hillebrand

Barbara Henkes, Hanneke Oosterhof, *Kaatje, ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes 1900-1940*. SUN, Nijmegen 1985, f 28,50.

Er zijn maar weinig historische studies die een nieuw onderzoeksterrein betreden, daarbij gebruik maken van nieuw bronnenmateriaal en dat alles ook nog presenteren voor een groter publiek. Barbara Henkes en Hanneke Oosterhof hebben in hun boek '*Kaatje, ben je boven*' die drie zaken wel gecombineerd. Zij beschrijven een stuk vrouwengeschiedenis, het dienstbodenbestaan, en gebruiken daarbij als voornaamste bron interviews met voormalige dienstbodes.

In het eerste hoofdstuk wordt duidelijk welke overwegingen de keuze voor het beroep van dienstbode bepaalden: het werd gezien als een passender beroep voor een meisje dan fabrieksarbeid en er waren geen diploma's vereist zoals voor kostuumnaaister. Daartegenover stonden als negatieve kanten van het beroep: laag loon en weinig vrije tijd. Mede als gevolg daarvan was er na de eerste wereldoorlog sprake van een dienstbodentekort, dat men probeerde aan te vullen door buitenlandse - vooral Duitse - dienstbodes aan te trekken.

De verschillende manieren om het vak te leren komen in hoofdstuk 2 aan de orde. Enerzijds leerde de dienstbode haar vak thuis; deze opleiding werd aangevuld in de betrekking bij 'mevrouw'. Anderzijds werd er al vanaf eind negentiende eeuw gestreefd naar een 'echte' vakopleiding: het huishoudonderwijs. Hoe de dienstbode aan haar werk kwam wordt in hoofdstuk 3 uit de doeken gedaan. Sommige meisjes wisten van horen zeggen waar een dienstje vrij kwam, anderen reageerden op advertenties en kwamen via een zogenaamde bodenbestedster aan werk.

Een van de interessantste aspecten van dit boek is mijns inziens dat de schrijfsters het bijzondere karakter van het beroep aan de orde stellen. Het grootste hoofdstuk van dit boek - het vierde - gaat na hoe in dit beroep, dat buiten de arbeidswetten viel, de arbeidsomstandigheden geregeld werden. De dubbelzinnige positie van de dienstbode komt duidelijk naar voren: enerzijds was zij loonafhankelijk, anderzijds werd zij als een huisgenote beschouwd. Inkomsten konden ten gevolge van fooien en boetes sterk wisselen en het takenpakket verschilde per ge-

zin en naar gelang de hoeveelheid personeel dat er was.

De laatste twee hoofdstukken gaan verder in op de dubbelzinnige werksituatie van de dienstbode. Het klasseverschil tussen mevrouw en de andere familieleden enerzijds en de dienstbode(s) anderzijds kwam tot uitdrukking in de kleding (uniform), de huisvesting (zolderkamertje), het verbod om gebruik te maken van het bad etcetera. De schrijfsters scheren echter niet alle 'mevrouwen' over één kam en laten – aan de hand van de interviews – zien welke verschillen er waren tussen bijvoorbeeld dienen bij rijkere en minder rijke families.

Vooraf deze laatste hoofdstukken doorbreken het eenzijdige beeld van laag loon en hard werken, dat vaak van het dienstbodenbestaan wordt gegeven. Als positief ervaren aspecten van het werk komen naar voren: de opleiding die mevrouw haar dienstbode gaf, de rekening die er met haar werd gehouden, de opname in het gezinsleven. Uit de verhalen van de dienstbodes blijkt bovendien dat er ook vaak een mogelijkheid was om mevrouws 'wet' te ontduiken.

'Kaatje, ben je boven?' leest – vooral door de vele(vaak wel wat te), lange citaten uit de interviews – als een trein. Ik kan me voorstellen dat veel van die citaten goed gebruikt kunnen worden in een lespakket. Het boek geeft, ondanks de thematische aanpak, zeker geen statisch beeld van de positie van de dienstbode; de invloed van verschijnselen als de economische crisis van de jaren dertig en de modernisering van produktie-methoden komt aan de orde en daarmee geeft het boek een mooie aanvulling op wat de gangbare schoolboeken daarover vermelden. Ondanks de soms wat moeilijk geschreven beschouwingen van de schrijfsters (overigens een mooi contrast met de taal van de geïnterviewden) kunnen leerlingen uit de hogere klassen het boek mijns inziens zelfstandig bestuderen. Het zou leuk zijn wanneer het boek hen inspireerde om ook interviews te gaan houden en dan misschien niet alleen met de dienstbodes maar ook met hun mevrouwen.

Fia Dieteren

Annet Franssen en Nettie van Heezik, *Ongehuwd bestaan. Ongehuwde vrouwen in de jaren vijftig*. SUA, Amsterdam 1987, ill., met lit. opg., 104 blz., f 19,50.

De positie van ongehuwde vrouwen is in de geschiedenis dikwijls zeer moeilijk geweest. Werden ongehuwde mannen om hun vrijheid benijd, de ongehuwde staat van vrouwen was daarentegen aanleiding tot gevoelens van medelijden, wantrouwen of vijandigheid. Niet zelden werden ze uitgesloten voor blauwkous of oude vrijster. In de meeste culturen werden vrouwen pas als een 'volwaardige vrouw' beschouwd wan-

neer ze officieel verbonden waren met een man en ze kinderen hadden gebaard. Slechts binnen een religieuze context werden ongehuwde en alleenstaande vrouwen gerespecteerd.

De marginale positie van ongehuwde vrouwen kent dus een lange voorgeschiedenis. Jammer genoeg ontbreekt een dergelijke historische context in de studie van Franssen en Van Heezik over ongehuwde vrouwen in de jaren vijftig. Daardoor komt het onderwerp enigszins uit de lucht vallen en lijkt het voornamelijk ingegeven te zijn door persoonlijke interesse van de auteurs. Desondanks is de aandacht voor deze groep vrouwen in deze tijd van groot belang. Onder meer als gevolg van het dominante gezinsdenken werden deze vrouwen in de periode na de Tweede Wereldoorlog bijzonder gediscrimineerd: in het belastingsstelsel het zwaarst belast, in de sociale verzekeringen op talloze punten genegeerd en tijdens de woningnood kwamen ze niet in aanmerking voor zelfstandige woonruimte. Ook in de sociale omgang werd het ongehuwde vrouwen niet gemakkelijk gemaakt. Beschouwd als zielig of eenzaam werden ze in familieverband maar op de koop toe genomen.

De auteurs interviewden 15 vrouwen uit verschillende inkomensgroepen. Het blijkt dat de meesten van deze groep ondanks de heersende normen een prettig bestaan op konden bouwen. Bevrediging in het werk en een netwerk van contacten met andere vrouwen waren belangrijke steunpunten. Verschillende vrouwen kozen bewust voor een ongehuwd bestaan en misten het traditionele gezinsleven niet.

Hoewel het boek vlot is geschreven blijft het allemaal wat oppervlakkig. De interviewfragmenten hadden wat mij betreft uitgebreider gemogen en voor het gebruik in het onderwijs en vormingswerk zou sprekend beeldmateriaal, in plaats van piepkleine fotootjes, geen overbodige luxe zijn geweest. Een zuinige behandeling van een boeiend onderwerp.

Maria Grever

Johan S. Wijne, *Stuuf Wiardi Beckman. Particiër en sociaal-democraat*. Uitg. Rap, Amsterdam 1987, prijs f 39,90.

Nieuwsgierigheid is een gezonde historische eigenschap. Wijne's boek is het resultaat van de vraag waarom in vele landen van Europa in de crisisjaren sociaal-democraten wel regeringsverantwoordelijkheid hadden en in Nederland – waar de SDAP toch constant meer dan 20 procent van de kiezers achter zich had – pas 'bij uiterste noodzaak' in 1939. Ingrijpende herziening van het beginselprogramma in 1937 baande onder andere de weg tot medeverantwoordelijkheid. Zoals bekend werden begrippen als klassenstrijd, ontwapening en republi-

kleio

keine verknochtheid naar de rommelzolder van de geschiedenis verwezen. De fundamenteën voor de brede progressieve volkspartij van na de oorlog, op weg naar de kiezersgunst van het electoraal belangrijke midden, waren gelegd. Met deze programwijziging werd ook bewust een poging gedaan het politieke isolement van de SDAP te doorbreken.

Grote man achter deze koerswijziging was 'Stuuf' Wiardi Beckman: coming man binnen de SDAP en door velen binnen en buiten de rode familie beschouwd als voorbestemd voor de 'room at the top': het minister-presidentschap. Zijn dood in Dachau vlak voor het einde van de oorlog maakte dit soort gedachten tot pure speculatie.

In de visie van Wiardi Beckman kon regeringsverantwoordelijkheid niet verkregen worden door zoete broodjes te bakken met de confessionele partijen maar door de politiek van het verscherpen van de sociale tegenstellingen fel te bestrijden. In tegenstelling tot Wijne meen ik dat Wiardi Beckman hier niet origineel is maar in feite uitvoerder van Troelstra's 'politieke testament'. Troelstra had namelijk in zijn afscheidsrede in de Kamer in 1924 gesteld dat de echte tegenstelling in de maatschappij niet de godsdienstige was maar de 'sociale scheidslijn'. Een samenwerkingsverband van sociaal-democraten, katholieken (10 dissidenten bij de Vlootwet) en vrijzinnig-democraten (anti-militarisme) zou maatregelen moeten nemen tegen de vergroting van de sociale tegenstellingen.

Een nadeel van levensbeschrijvingen kan zijn een zodanige overbelichting van de weg van de boorling tot de stoere adult dat de gefêteerde hoofdfiguur enige hagiografische trekken gaat vertonen. Bij Wijne is hiervan gelukkig geen sprake. Wat mij betreft, had het gedeelte over het nieuwe beginselprogramma best wat uitgebreider behandeld mogen worden. Wat dachten bijvoorbeeld mensen als Vorrink en Van der Goes van Naters over de koerswijziging?

Mede gelet op de actualiteit — het politieke isolement van de PvdA — lijkt me deze Meinungsustausch van 50 jaar geleden niet van belang ontbloot. Misschien valt er toch nog iets te leren van de geschiedenis.

F.R. Kat

H.J.J. Wubben, 'Chinezen en ander Aziatisch ongedierte'. Lotgevallen van Chinese immigranten in Nederland, 1911-1940. Uitg. De Walburg Pers, Zutphen 1986, f 29,50.

De uitdagende titel is zonder meer goed gekozen voor een boek dat handelt over een groep mensen van wie de identiteit was ineengeschrompeld tot slechts één woord: 'pindachinees'. Het beschrijft de wijze waar-

op de eerste Chinese immigranten in Nederland leefden en de op vooroordelen en onwetendheid gebaseerde reactie van de Nederlandse gezagsdragers.

Vanaf 1911 waren Chinezen werkzaam als stokers op Nederlandse schepen, uiteraard tegen veel lagere lonen dan de Nederlandse schepelingen. Zij vestigden zich in Amsterdam en Rotterdam, alwaar zelfs een mini-Chinatown ontstond op Katendrecht.

De vakbonden reageerden afwijzend op hun komst, waarbij racistische en economische motieven door elkaar liepen. De betrokken overheidsinstanties, de politie en de gemeenten, lieten de Chinezen aanvankelijk met rust.

Intussen ontwikkelden zich sociale patronen binnen de Chinese gemeenschap. De arbeiders werden uitgebuit door enkele families, die als 'shipping-' en 'boarding-masters' contact hadden met de reders. Tevens ontplooiden deze elite criminele activiteiten (smokkel in opium, wapens en mensen), die of niet of op een volstrekt willekeurige wijze door de politie werden aangepakt.

De crisis van de jaren dertig veranderde veel; de Chinezen werden economisch overtoollig en aan hun lot overgelaten. Zij vonden echter een gat in de markt, namelijk het verkopen van pindakoekjes. Zij traden uit hun isolement en verspreidden zich over heel Nederland. De lokale autoriteiten begonnen de Chinezen als last te zien. De maatregelen, vaak ondersteund met discriminerende motieven, varieerden van tegenwerking bij vestiging tot daadwerkelijke deportatie naar China.

Voor leerlingen zijn historische boeken die doorzichtig en kleurrijk gebeurtenissen uit het verleden bespreken over het algemeen dun gezaaid. Daarom is het meer dan noodzaak gespitst te zijn op werken die daar wel aan voldoen. Het boek van Wubben over de Chinese immigranten is vanuit deze optiek een aanwinst. De schrijver weet op een boeiende en begrijpelijke wijze de aaneenschakeling van voorvallen van uitbuiting en rechteloosheid van deze bevolkingsgroep te schetsen. Hij koos voor een anekdotisch verhaal (deels in de tegenwoordige tijd geschreven), waardoor de lezer zich op een gemakkelijke manier in de jaren twintig en dertig kan inleven. Helaas gaat de schrijver te ver in zijn popularisering van het verhaal en glijdt een aantal malen af naar een bedenkelijk Lekturama-niveau. Het taalgebruik wordt dan gezwollen en het cynisme te geforceerd. Hoe verder ik in het boek vorderde, hoe meer ik mij begon te ergeren aan de wat al te gemakkelijke wijze waarop hij met populaire opmerkingen punten wil scoren bij de lezer.

In het verlengde van deze kritiek twee andere punten. Ten eerste blijven de Nederlandse gezagsdragers teveel karikaturen en ontbreekt een verklaring voor hun gedrag.

Ten tweede projecteerde de schrijver zijn eigen waarden en normen te veel op het Interbellum. Zijn veroordeling van de discriminerende en laattunkende houding van de gezagsdragers tegenover de Chinezen is zonder meer terecht. Maar helaas gaat dit gepaard met een overvloed aan cynische en verontwaardigde opmerkingen.

De conclusie van het boek, waarin ter verklaring van de houding van de politie en de gemeenten wordt verwezen naar het opkomend nationalisme dat zich bij de autoritair/fascistisch geïnfecteerde machts- en gezagsdragers manifesteerde, is een wel erg oppervlakkige constatering. De schrijver vervalt hier tot de aloude simplificatie dat discriminatie gelijk staat aan fascisme.

Al met al een goed leesbaar, kleurrijk en sfeervol boek, dat zich echter vergaloppeert in een te populaire aanpak en in anachronismen. Voor de geschiedenisles zijn bepaalde passages bruikbaar als een sfeerbeeld, als een voorbeeld van de kneuterige reactie op 'vreemden' in het Interbellum en als voorbeeld van de discriminatie van een groep mensen op grond van economische motieven en onbekendheid.

Ruud Slotboom

KLEIO KRANT

Bestuur

VGN-dag in Rotterdam

Op zaterdag 19 september j.l. was de VGN te gast in het nieuwe Maritiem Museum 'Prins Hendrik' te Rotterdam. Onder de titel 'Duik er eens in...' stonden die dag de maritieme geschiedenis en de maritieme musea in het middelpunt van de belangstelling. Het Maritiem Museum 'Prins Hendrik' is gebouwd op wat in Rotterdam wel genoemd wordt 'het duurste stukje grond van de stad'. Een schitterend punt en een schitterende behuizing, dat wel, maar dat heeft ongetwijfeld ook doorgewerkt in de bouwkosten, want het museum heeft slechts de beschikking over een zaal voor maximaal 50 personen. Voor de opening van deze feestelijke jaar-

vergadering moest daarom worden uitgeweken naar de aula van het museum Boymans van Beuningen. Aldaar verzamelden zich de deelnemers.

Het ochtendprogramma bood, naast de uitreiking van de Huib de Ruijterprijs aan de heer J. Beetsma, een tweetal lezingen. Mevr. E. van Eijck van Heslinga (RUL) ging op boeiende en heldere wijze in op de stand van zaken in de maritieme geschiedenis en de plaats die dit specialisme in het reguliere geschiedenisonderwijs

Spreker Henk van Duijsen

heeft en zou moeten hebben. De heer L.M. Akveld, medewerker van het Maritiem Museum 'Prins Hendrik' lichtte filosofie en doelstellingen van het museum toe. Een lezing waarbij hij naar veler smaak teveel tipjes van de sluier oplichtte. Na de lunch vertrok het gezelschap respectievelijk in de richting van het maritiem museum en het Belastingmuseum 'Prof. Dr. Van der Poel'. Dit museum was als apart onderdeel op het programma gezet, vanwege zijn charme en vanwege de unieke collectie: onder andere smokkel in de haven. De deelnemers in het Maritiem Museum 'Prins Hendrik' hadden moeten kiezen uit twee programma's. Het museumschip 'De Buffel' en de diaprojectie 'De havens van Rotterdam' scoorden hoog. De inleidingen en begeleidingen van deze programma's werden verzorgd door een aantal vaste vrijwilligers van het museum. De aangekondigde tentoonstelling 'De havenarbeider 1850 - nu' had

in de beloofde vorm geen doorgang kunnen vinden. Daarvoor in de plaats was een bezoek aan de lopende tentoonstelling 'Dazzle-painting', camouflage als kunst, kunst als camouflage. Een interessante tentoonstelling, die echter wel een aantal belangrijke vragen openliet, doordat hoofdzakelijk het artistieke aspect aan de orde kwam. Vragen als: Heeft het effect gehad? en Waarom is het niet in WO II toegepast? liet de tentoonstelling onbeantwoord.

Het museum getuigt van een interessante opzet. Een opzet echter, die ook na uitvoerige toelichting, niet door ieder zal worden begrepen of gewaardeerd. De inleiding van de heer Akveld was daarbij beslist van node. Na afloop van het bezoek en varende door de havens van Rotterdam was dat dan ook de vraag. Begrijpt de 'modale' museumbezoeker opzet en bedoeling van het Maritiem Museum 'Prins Hendrik' (zonder toelichting)?

Ton van der Geugten overhandigt de prijs aan Jelmer Beetsma.

Rede uitgesproken door Henk van Duijsen bij de uitreiking van de Huib de Ruyterprijs

Dames en heren, beste Jelmer,

Toen het bestuur van de VGN onlangs unaniem tot de slotsom was gekomen om de Huib de Ruyterprijs 1987 aan jou toe te kennen, vanwege je verdienstelijke werk voor het geschiedenis-onderwijs, viel mij de eer te beurt de overwegingen van deze toekenning te verwoorden. Ik doe dit met veel plezier, alhoewel ik er eerlijkheidshalve aan toe moet voegen, dat ik je voor deze jaarvergadering slechts één keer persoonlijk heb ontmoet. Je naam en je werk kende ik reeds langer. Waarom ik dan toch door de knieën ben gegaan om de overwegingen op papier te zetten – en dat gelukkig in nauw contact met collega's die je veel beter en vooral veel langer kennen, komt hopelijk in dit betoog wel naar boven.

Toen dus al die vingers van bestuursleden naar mij wezen om dit – laat ik het rapport noemen – te schrijven, schoot mij iets uit mijn kindertijd te binnen. Iets dat ik bij jou en je werk vind passen. Het was een gedachtenflits die mij niet meer losliet. Bij mijn grootouders thuis, hing in de spartaans gemeubileerde achterkamer behalve een extreem grote brandblusser en een familiefoto – die in kleine kring 'zoekplaatje' werd genoemd, omdat mijn oma er hoogzwanger opstond – ook een koperen plaat aan de muur, met daarop – in gedreven letters – de Friese tekst: *Sizzen is neat, maar dwaen is 'n ding*. Die tekst intrigeerde mij als kind. Het eerste deel 'Sizzen is neat' begreep ik niet, maar dat 'dwaen is 'n ding', zoiets betekende als doen is iets, begreep ik wel. Als ik jouw verdiensten voor het geschiedenisonderwijs hier wil samenvatten, dan is het met deze tekst, en dat moet je als rechtgeaarde Fries, denk ik, aanspreken.

De tekst zou ik voor de overweldigende meerderheid niet-Friezen hier in de zaal – je bent hier echt een minderheid – vrij willen vertalen met het zeer bekende 'Geen woorden, maar daden'. Want als er iets uit de veelheid van informatie, die ik de afgelopen tijd over jou en je werkzaamheden heb vergaard, naar voren komt, dan zijn het die daden, dat... maar dwaen is 'n ding...

Naast het bouwen en verbouwen van een huis, daar in dat verre Friese Schoterzijl, het vertalen van een respectabel aantal Russische schaakboeken, schilderen, tuinieren, fotograferen, musiceeren en poëzie schrijven, ben je de afgelopen jaren ook enorm pro-

duktief geweest op het terrein van je vak: de geschiedenis en het geschiedenisonderwijs. Die activiteiten waren en zijn nog altijd heel praktisch gericht: het doen staat daarbij steeds voorop. Heel typerend vind ik nog steeds de titel van de reeks die bij Wolters-Noordhoff is verschenen: *Geschiedenis-werkplaats*: dus dat impliceert bezig zijn met geschiedenis, werken met bronnen, maar dan op een speelse, op een uitnodigende en actieve wijze. Dat is – in samenwerking met anderen, maar met jou als drijvende kracht – jouw handelsmerk geworden.

Niet alleen in *Geschiedenis-werkplaats*, maar ook op talloze bijeenkomsten met collega's: van didactiekconferenties tot nascholingscursussen heb je bruinend van energie en vol ideeën het wezen van het vak met enthousiasme en inspiratie weten over te dragen. Een enthousiasme en inspiratie die hun uitstraling hadden ver over deze bijeenkomsten heen. Nu is *Geschiedenis-werkplaats* niet de enige publikatie die iets zegt over hoe je in het leven staat, of hoe je over geschiedenisonderwijs denkt. *Bezig met Geschiedenis*, deel I en II – opnieuw is de titel een sleutel voor jouw visie – was weer zo'n praktische, op het doen gerichte publikatie in tweeërlei opzicht: qua inhoud – om maar wat krenten uit de pap weg te pikken: leuke opdrachten, veel plak- en knipwerk, en qua vorm: losbladig/blocnote-achtig. Uit dit alles spreke het oog dat je voor de leerling hebt.

Een erg honkvaste auteur ben je niet erg je uitgevers. Wie het uitgaf, deed er niet toe, als je ideeën maar werden uitgegeven! Met de uitgave van *G+*, een methode in katernen, naar ik meen voor de Mavo, maar meer nog voor het Lbo, begaf je je – in samenwerking met anderen – op een voor het geschiedenisonderwijs praktisch onontgonnen terrein. Ikzelf heb in dat Lbo-onderwijs 10 jaar met plezier gewerkt. Ondanks het feit dat ik *G+* op mijn school niet kon invoeren – de afdeling Lbo werd afgebouwd –, was *G+* voor mij de eerste methode die het vak geschiedenis op het Lbo tot zijn volle recht deed komen in een zeer aantrekkelijke en spannende, wederom praktische vorm – elk onderdeel bestond uit een afgerond geheel in de vorm van een boekje/katern, in een – om die vreselijke term maar te gebruiken – leerlingvriendelijke taal en met een ware schat aan vragen en opdrachten, die mij nog vaak naar deze methode doen grijpen. *G+*, met de nadruk op die plus: een plus voor plezier, voor activiteit, voor creativiteit voor leerling en docent. Want die zaken zijn in jouw publikaties te vinden, naast de ruimte die je krijgt als docent om een stuk eigen invulling te geven. Onder het motto:

'probeer het ook maar eens' raak je als docent spelenderwijs vertrouwd met werkvormen, waarvoor je aanvankelijk wat huiverig was. Je wordt erdoor op een spoor gezet, waarbij jij het materiaal aandraagt.

Het meest bekend ben je geworden met je kaartjeslessen, een werkvorm die menig collega in het land nog regelmatig gebruikt. Wat dat betreft heb je beslist school gemaakt.

Je staat nu bijna aan het einde van je onderwijscarrière, maar ik heb vorig jaar gemerkt, op de feestelijke jaarvergadering in Eindhoven, dat dat niet betekent, dat daarmee ook een einde aan je activiteiten komt, en dan bedoel ik activiteiten in het vlak van het geschiedenisonderwijs. Het nieuwe medium, de computer, heeft je volle aandacht en hoe!!! Met een grote dosis scepsis ben ik indertijd naar Eindhoven getogen, en veel dingen die ik toen heb gezien hebben mij (nog) niet overtuigd, maar het door jou getoonde programma, wat je in nauwe samenwerking met je dochter hebt ontwikkeld, sprak mij het meest aan: het gaf inspirerende openingen naar het zinvol gebruik van de computer in het geschiedenisonderwijs. De opmerking die je toen plaatste: 'Ik rommel ook maar wat aan' en 'Ik probeer ook maar wat', trof me. Heerlijk relativerend, dat wel, maar wat er op dat scherm getoond werd, trok me aan, daagde me uit, maakte me minder sceptisch ten aanzien van de mogelijkheden. Kortom een stukje enthousiasme en inspiratie werd op mij overgedragen. En dat hebben velen in het Nederlandse geschiedenisonderwijs ervaren. Dat betekende je naar mijn mening voor het geschiedenisonderwijs in Nederland: iemand die inspireert en stimuleert, door heel praktisch, heel concreet, heel leerlinggericht bezig te zijn.

Ja, Sizzen is neat, maar dwaen is 'n ding. Geen woorden, maar daden. Dat moet er nu maar van komen, genoeg gepraat: de Huib de Ruyterprijs 1987 is voor Jelmer Beetsma. Proficiat!

HEG

Nader verslag van het gesprek van een HEG-delegatie met de staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen

In het vorige nummer van Kleio stond onder de titel 'HEG-advies en BRUG-rapport' een summier verslag van wat een HEG-delegatie op 27 augustus j.l. met de staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen besproken had. In het volgende ga ik op de daar aangestipte punten verder in.

De HEG-delegatie bracht in het gesprek drie punten naar voren: het probleem van de staatsinrichting, de woorden die de staatssecretaris in de Eerste Kamer aan de HEG had gewijd, en de zaak van de invoeringsstrategie voor het geval de staatssecretaris de HEG- en BRUG-adviezen zou overnemen.

Voor wat betreft de staatsinrichting probeerde de delegatie de staatssecretaris nog eens duidelijk te maken, waarom zij niet bereid was mee te werken aan haar voorstellen om de staatsinrichting te verkavelen tussen geschiedenis en maatschappijleer en wel volgens de zogenaamde scheidslijn wording/werking. In haar uiteenzetting omschreef de delegatie haar vier uitgangspunten. In de eerste plaats zette zij uiteen dat staatsinrichting geen onderdeel van geschiedenis was, maar wettelijk een onderdeel van de vakkencombinatie geschiedenis en staatsinrichting. Voorts stelde zij dat de wording van onze staatsinrichting geen staatsinrichting was maar geschiedenis. Vervolgens pleitte zij ervoor staatsinrichting niet wezenlijk te verkavelen, maar deze materie, juist in het belang van de leerlingen dat haar zo ter harte gaat, als een geheel te laten doceren. Tenslotte betoogde de delegatie dat de zogenaamde politologische zienswijze niet exclusief bij maatschappijleer thuis hoorde,

maar reeds lang gemeengoed geworden was in de moderne geschiedwetenschap en derhalve aan de leraren geschiedenis en staatsinrichting evenmin onbekend was respectievelijk onbekend behoorde te zijn.

Het gesprek liep niet goed. Ik kreeg niet de indruk dat de staatssecretaris wezenlijk begreep, waarom het ging. Zij deed het probleem af met de opmerking dat 'beide partijen' leden aan een 'kinderachtig' soort 'territoriumdrang'. Nog afgezien van het feit dat men moeilijk Nederland van territoriumdrang kan beschuldigen, wanneer het protesteert tegen een voornemen van de Bondsrepubliek om Groningen te annexeren, was het onverteerbaar dat de staatssecretaris de tot dan zakelijk gehouden discussie doorkruiste met deze negatief geladen kwalificaties.

De zon brak nog even door het loodgrijze wolkendek heen, toen zij tenslotte de delegatie verzocht haar denkbeelden nog eens aan het papier toe te vertrouwen. — De delegatie zegde haar dit toe: zij blijft hopen dat haar inzichten in deze materie het tenslotte zullen winnen van 'parti-pris' en valse vooronderstellingen...

In de tweede plaats bracht de delegatie de woorden ter sprake die de staatssecretaris zich op 12 mei in de Eerste Kamer ten aanzien van de HEG veroorloofd had. Ik geef eerst maar die woorden weer. — Toen de senator Van Boven de staatssecretaris voor de voeten wierp dat zij wel vriendelijke woorden aan het geschiedenisonderwijs wijdde, maar verder ter verdediging van het vak niets ondernam, zei zij het volgende: *'... Het allerbelangrijkste is dat ik al geruime tijd geleden een commissie van deskundigen aan de slag heb gezet om voor het rijks- onderwijs een nieuw leerplan geschiedenis, met een nieuw eind-examen te maken. De dames en heren doen echter niets anders dan ruzie maken, in plaats van ons adviseren wat er in het geschiedenisonderwijs wel en niet aan bod moet komen. Ik schiet niets op met die deskundigen...' (zie Handelingen Eerste Kamer, 12 mei 1987, 29 128).*

Ik heb haar duidelijk gemaakt dat ik dit een infame uitspraak had gevonden. De HEG, nota bene een van de laatst ingestelde eindexamencommissies, stond op het punt om als een van de eerste haar eindadvies aan te bieden; zij wist dat ook, want vóór die datum had zij de HEG gevraagd om op uiterlijk 1 juli 1987 haar eindadvies uit te brengen en de HEG had haar — deze commissie had immers al lang de grote lijnen van haar advies vastgesteld en de staatssecretaris die in de vorm van een 'eerste deeladvies' doen toekomen — toegezegd dat zij in-

derdaad vóór de genoemde datum het eindadvies in handen zou krijgen. — De staatssecretaris verweerde zich ongeloofwaardig door te zeggen dat zij niet ruzie in de HEG bedoeld had, maar ruzie tussen de leden van de HEG en leden van de Structuurcommissie Maatschappijleer in een subcommissie die over de staatsinrichting tot overeenstemming moest zien te geraken.

De delegatie wilde nog wel geloven dat de staatssecretaris haar opmerking volstrekt ongelukkig geformuleerd had, maar vond het onaanvaardbaar, dat zij, zoals zij ons meedeelde, te eniger tijd, wanneer het geschiedenisonderwijs weer eens in de Eerste Kamer aan de orde kwam, de zaak wel zou rechtzetten. Na een heftig protest van de delegatie beloofde zij in een brief aan de Eerste Kamer die rechtzetting te doen plaatsvinden (nog ter vergadering kreeg één van de ambtenaren die haar vergezelden, de opdracht zo'n brief te concipiëren...).

Tenslotte, als het HEG-advies ooit omgezet wordt in een nieuw examenbesluit, dan zal nog veel voorwerk verricht moeten worden. Wij wezen de staatssecretaris daarop en rieden haar aan het nodige voorwerk te laten doen, en dan niet door HEG-leden of anderen in hun vrije tijd, maar in tijd die daarvoor vrijgemaakt was. De staatssecretaris stemde op dit punt in met de delegatie en verzocht haar een opsomming te maken van al het voorwerk dat dan gedaan zou moeten worden.

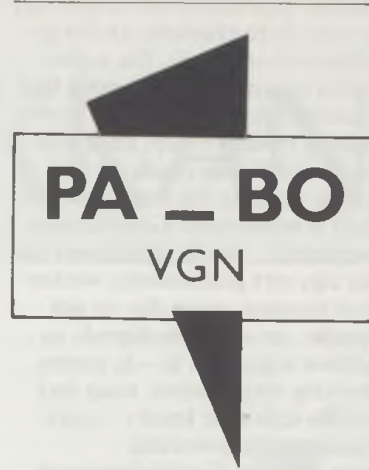
Toen de delegatie het ministerie verliet, overwoog zij nog eens, op weg naar het station, dat dankbaarheid voor al het door de HEG verrichte werk door de staatssecretaris nauwelijks getoond was: zo iets lijkt op ontmoedigingsbeleid...

N.J. Maarsen, voorzitter HEG

Historische rondreis door China in 1988

Begin september overlegden in Utrecht ruim twintig VGN-leden over een gezamenlijke reis naar China.

Nadat de nodige informatie was gegeven door Kees van Galen (Vereniging Nederland-China/Reizen) en Jan Schipper (SOL/VGN), kwamen vragen en suggesties los om tot het meest gewenste type reis te komen. Het peilen van de, aanvankelijk nogal uiteenlopende, meningen leidde uiteindelijk tot de vorming van een groep van ongeveer 16 reislustigen, die kozen voor een geheel verzorgde reis van 28 dagen.

Uiterlijk 1 november 1987 moesten op de hogescholen de personeelsplannen klaar zijn. Uit deze plannen blijkt welke docenten in 1990 een functie hebben en welke boventallig zijn. Docenten, die boventallig verklaard worden, hebben recht op omscholing. Deze ontwikkelingen hebben een grote invloed op de samenstelling en op het functioneren van de Commissie PA-BO. Secretaris Fred Piek kreeg voor de zomervakantie het bericht, dat hij boventallig verklaard is en in aanmerking komt voor omscholing. Hij is inmiddels met een studie economie begonnen. Op basis van deze ontwikkelingen heeft hij besloten om met zijn werkzaamheden voor de VGN te stoppen. Andere leden van de Commissie hebben binnen hun opleidingsinstituut taken toegewezen gekregen, die niets met geschiedenisonderwijs te maken hebben en dus veel inwerkings-tijd vragen. Eén van die leden, Magdaleen Kingmans, wil daarom ook haar VGN-werk stopzetten, terwijl Anita Burlet tijdelijk geen kans ziet haar werkzaamheden te combineren met het voorzitterschap van de Commissie PA-BO. In de vergadering van 5 oktober j.l. is de balans van deze ontwikkelingen opgemaakt. De taken

zijn opnieuw en wel als volgt verdeeld:

voorzitter: Cees van der Kooij, secretaris: Frie Kolen, penningmeester: Anita Burlet, lid: Magdaleen Kingmans (voorlopig).

Vanzelfsprekend leidt het commissiewerk onder deze situatie. Desalniettemin zijn we inhoudelijk nog steeds actief. Enige leden reageerden op het Kernleerplan Ontwikkelingseducatie van de SLO, via contacten met CITO en SLO proberen we de ontwikkelingen rond de eindtermen van het basisonderwijs op de voet te volgen en in het december-nummer van *Kleio* zullen enige consumentenrapporten van nieuwe basisschoolmethoden verschijnen.

Cees van der Kooij

Oproep aan de leden uit het basisonderwijs en uit de lerarenopleiding basisonderwijs (PABO)

Er zijn momenteel twee vacatures in de Commissie PA-BO. Leden van de VGN, die werkzaam zijn in het basisonderwijs of in de lerarenopleiding basisonderwijs (PABO), worden uitgenodigd om zitting te nemen in onze commissie. Daartoe kunnen ze contact opnemen met Cees van der Kooij (De Hulst 53, 9301 PC Roden, tel. 05908-18947). Belangstellenden kunnen bij hem ook informatie krijgen over de werkzaamheden van de commissie, de vergaderfrequentie, de vergadertijdstippen en dergelijke.

Vanaf Hongkong, waar het vliegtuig uit Amsterdam half juli 1988 aankomt, leidt de reis via Hangzhou, Suzhou en Sjanghai (3 dagen) naar Beijing, de meest noordelijke bestemming. Na de Muur en de Verboden Stad gaan we verder naar de keizersgraven in Xian, naar Kunming in de zuidwestelijke provincie Yunnan, om via Guilin en Guangzhou (Kanton) weer in Hongkong te arriveren. Bezoeken aan theater en commune, excursies en fietsen langs binnenwegen zijn in het programma opgenomen.

Wie dat wil kan aan de Zuidkust (ongeveer Kanton - Hongkong) de reis met enige dagen verlengen. In dat geval komt de reissom na-

tuurlijk hoger te liggen dan voor het programma van 28 dagen. De kosten zijn nu f 8295,-, waar dan ook alles bij inbegrepen is, van lectuur en informatiedag vooraf tot en met het verblijf in luxe hotels in China, visakosten enzovoort tijdens de reis toe.

Er is zeker nog plaats voor enkele geïnteresseerden, die niet op de eerste publicatie over deze reis reageerden en daar nu spijt van hebben. Opgaven vóór 15 december 1987 bij:

Jan Schipper, Vakgroep Geschiedenis, Stichting Opleiding Leraren, Postbus 14007, 3508 SB Utrecht. Telefonisch: 030-525111, toestel 118 (woensdagmiddag) of 's avonds: 030-714179.

Op dinsdag 6 oktober werd in het Haags Historisch Museum de tentoonstelling 'Van Weeghuis tot Pruis' geopend. Leden van de VGN uit Den Haag namen deel aan de werkgroep die de tentoonstelling en de bijbehorende publicatie verzorgde.

Het boekje geeft een uitgebreid en schitterend geïllustreerd verslag van de gebeurtenissen in de Patriottentijd in Den Haag. Het is, hoewel het alle kenmerken vertoont van een degelijk stukje werk, erg leesbaar geschreven, zeker voor bovenbouwleerlingen. Mensen die met hun klas/cluster naar de tentoonstelling willen gaan doen er goed aan deze documentatie van te voren te bekijken. De tentoonstelling is namelijk niet van dien aard dat iedereen er onmiddellijk geboeid door zal worden. Het blijkt, en niet alleen in Den Haag, moeilijk een goede expositie te maken van historische teksten en platen. Het Haags Historisch Museum koos ervoor de betreffende prenten, stukken en brochures als schilderijtjes vanaf de geboorte van Willem V in chronologische volgorde op te hangen. Een draaistoel, wat penningen en aardewerk moesten de zaak dan verlevendigen...

Het verdient aanbeveling dat de leerlingen op de hoogte zijn van de inhoud van de tentoonstelling alvorens te gaan kijken. Met opdrachten om bepaalde prenten goed te bekijken kunnen zij meer

van de zaak opsteken dan van het wandelen langs al die schilderijtjes.

Bij de tentoonstelling hoort een videoprogramma, dat ook te koop is. Zie daarvoor 'Ideetje mis-schien...?' in *Kleio 7* van deze jaargang.

Tineke Bogaerts

Uitnodiging: op woensdagmiddag 25 november organiseert het *Amsterdams Historisch Museum* in samenwerking met KIVO (Kulturele Instellingen en Voortgezet Onderwijs = een samenwerkingsverband van diverse culturele instellingen. KIVO maakt lesseries voor Lbo/Mavo in Amsterdam) een docentmiddag over het nieuwe educatieve project 'Een dam in de Amstel'.
Tijd: 15.00 – 17.30 uur
Plaats: het gewelf, ingang bij restaurant, Kalverstraat 92.

'Een dam in de Amstel' is een project omgevingsgeschiedenis voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Leerlingen onderzoeken aan de hand van schilderijen en voorwerpen uit de permanente opstelling van het *Amsterdams Historisch Museum* hoe de Dam door de geschiedenis heen veranderd is, qua uiterlijk en qua functie.

De informatie over de objecten wordt verkregen uit 7 lespakketten met veel (detail-)foto's van de objecten, en uit een bezoek aan de Openbare Bibliotheek. Tot slot van het project gaan leerlingen elkaar in groepjes rondleiden in het museum, een werkwijze die u zich wellicht herinnert van de werkgroep-avond op 31-10-'86 over de methodes van Leo Dalhuisen.

Bij het project is een videoband gemaakt waarin op luchtige wijze tips gegeven worden voor de rondleiding in het museum.

Programma docentmiddag: toelichting op project en lesmateriaal, première van de video, ter plekke werken met de lespakketten, rondgang langs de betrokken objecten in het museum, en tot slot een borrel waarbij ook gelegenheid is om de overige KIVO-projecten in te zien.

Met oog op de organisatie verzoe-ken wij u vriendelijk om door te geven of u komt op één van de volgende adressen:

Francien Jageneau, Elandsstraat 33^a, 1016 RW Amsterdam; tel. 020-233988 (na 18.00 uur), of: Ellen Marrenga, Lange Leidse-dwarsstraat 212hs, 1017 NR Amsterdam; tel. 020-277126 (na 18.00 uur).

Symposium geschiedenis van de psychiatrie

Op vrijdag 27 november aanstaande organiseert de *NeGv Commissie Geschiedenis van de psychiatrie* en de geestelijke gezondheidszorg een studiedag over *de historische opvattingen met betrekking tot het verband tussen lichaam en geest in de psychiatrie*.

Tijdens het symposium zullen de volgende sprekers enkele belangrijke momenten uit de geschiedenis van het denken over deze kwestie belichten:

Dr. P. Vandermeersch: Algemene inleiding over de geschiedenis van de verhouding tussen lichaam en geest in de psychiatrie.

A.J. Lameijn: Civilisatie en zenuwziekte in de 18e eeuw.

Dr. C.J. van den Berg: Veranderende theorieën over de relatie tussen het bloed, energie-omzetting in de hersenen en psychopathologie in de 19e eeuw.

Dr. G. Verwey: Dualismen in de geschiedenis van de psychiatrie; een casus: de Heidelberger psychiatrie in het interbellum.

Prof. dr. M. Kuilman: Knoop punten in het spanningsveld tussen hersenen en gedrag. Over de positie van de biologische psychiatrie en de neuro-psychologie.

De studiedag vindt plaats op vrijdag 27 november 1987 in het Psychiatrisch Ziekenhuis 'Veldwijk', Veldwijk 75, Ermelo.

De kosten van deelname aan het symposium worden nader bekend gemaakt.

Voor inlichtingen kan men terecht bij:
Nederlands centrum Geestelijke volksgezondheid (NeGv)
t.a.v. mevrouw E. van der Lans
Postbus 5103
3502 JC Utrecht
telefoon: 030-935141

Werkgroep Kuypers studies

In verband met de herdenking van het feit dat 150 jaar geleden Abraham Kuypers in Maassluis geboren werd, is er een brochure '*Abraham Kuypers en zijn tijd*' geschreven door drs. C.A. Admiraal, lid van de werkgroep Kuypers studies bij de opleiding MO-Geschiedenis van de Stichting Christelijke Avondopleiding Leiden e.o. te Leiden.

In samenwerking met het Historisch Documentatiecentrum aan de VU is er door Quartz Film Amsterdam ook een videodocumentaire gemaakt van ca. 40 min. over leven en werken van Abraham Kuypers.

De brochure kost f 7,50 en de videoband f 145,- (incl. portokosten). Bestellingen via postrekening 5383342 t.n.v. Uitgeverij 'Elisabeth', Postbus 1137, 2340 BC Oegstgeest.

ABRAHAM KUYPER
EN ZIJN TIJD

Tentoonstellingen over de Romeinen

Het Thermenmuseum en het Bonifatiusmuseum bereiden een groot archeologisch project rondom de thema's Romeinse weg en Villa rustica voor, dat bestaat uit twee op elkaar afgestemde exposities (29 november 1987 – 28 februari 1988).

In de laatste jaren hebben grootschalige opgravingen talrijke nieuwe gegevens en vondsten opgeleverd. Mede door intensief wetenschappelijk onderzoek is nieuw licht geworpen op het leven in de Romeinse provincie, waarbij vooral de culturele en economische relaties tussen de verschillende steden en nederzettingen langs de weg en de boerenbedrijven zichtbaar zijn geworden.

Thermenmuseum 'De Romeinse weg van Boulogne-sur-Mer naar Keulen, verkeersader voor industrie en handel'

Rond het begin van de jaartelling werd het Rijn/Maas-gebied ingelijfd in het Romeinse rijk. Dit had grote veranderingen op sociaal-economisch gebied tot gevolg. Langs de Rijn, die de grens vormde met het Vrije Germanië, werd een lange reeks forten gebouwd, verbonden door een weg. Ook door het achterland werden doorgaande verbindingswegen aangelegd en er ontstonden steden die als bestuurlijk en economisch centrum voor de omgeving dienden. Een van deze wegen voerde van Boulogne-sur-Mer (onder meer via Maastricht en Heerlen) naar Keulen. In deze tentoonstelling zal de Romeinse weg van twee kanten belicht worden, aan de ene kant de weg zelf, waarbij aandacht besteed wordt aan het tracé, de constructie en de datering en aan de andere kant de handelsrelaties langs de weg.

Bonnefantenmuseum 'Villa rustica: het Romeinse boerenbedrijf in het Rijn/Maasgebied'

De stadsbewoners en de troepen aan de grens waren voor hun voedsel afhankelijk van de boeren op het platteland. De traditionele inheemse boerenbedrijven die vrijwel uitsluitend voor eigen behoefte produceerden, konden niet aan deze vraag voldoen. Al vroeg in de Romeinse tijd werd dan ook een ander type boerenbedrijf geïntroduceerd: de villa rustica was een planmatig opgezet bedrijf, dat met een optimale bedrijfsvoering een zo groot mogelijke opbrengst probeerde te halen die vrijwel geheel voor de verkoop bestemd was. De winsten werden onder meer gebruikt om het woongedeelte van de boerderij te verfieren. Het werden vaak imposante stenen gebouwen, versierd met wandschilderingen, mozaïekvloeren, centrale verwarming, stromend water en luxueuze badkamers. Soms zullen de eigenaars Romeinse immigranten geweest zijn, maar meestal waren het vernieuwingsgezinde (of opportunistische) vooraanstaande inheemsen.

De laatste jaren zijn deze boerenbedrijven nadrukkelijk in de publieke belangstelling komen te staan door opgravingen in Nederland/ Limburg (Maasbracht, Voerendaal), België (Neerharen-Rekem) en het Rijnland (Hambacher Forst).

Bij de expositie wordt een boek uitgegeven, waarvoor archeologen

uit Frankrijk, België, Nederland en Duitsland bijdragen geleverd hebben.

Voor nadere inlichtingen over het project kunt u zich richten tot respectievelijk A. Quik (Bonnefantenmuseum), Dominkanerplein 5, Postbus 728, 6200 AS Maastricht, tel. 043-251655.
Thermenmuseum, Coriovallumstraat 9, Postbus 1, 6411 CA Heerlen, tel. 045-764581.

Verzetsmuseum

'Het illegale Vrij Nederland'

In deze tentoonstelling wordt door middel van een groot aantal authentieke voorwerpen, documenten en foto's een beeld gegeven van het functioneren van de illegale pers in het bezette Nederland. Vragen als: Wie maakten zo'n illegale krant? Waar gebeurde dit? Hoe kwam je aan nieuws, papier en geld? Hoe werden de kranten verspreid en wie lazen ze? worden in de tentoonstelling beantwoord. Het geheel wordt duidelijk gemaakt aan de hand van het voorbeeld van Vrij Nederland. Heel bijzonder is dat er een complete illegale drukkerij te zien is, met de originele drukpers, letterkast etc. Verder is er een tafel met wegklapbaar blad, dat door de redactie gebruikt werd om bij onraad spullen snel te verbergen. Ook over de toenmalige 'hoofdredacteur' van Vrij Nederland, Henk van Randwijk, is veel materiaal te zien. Zijn werkkamer is in de tentoonstelling nagebouwd. Aanvullend kan er met de computers van het Verzetsmuseum informatie over de illegale pers worden opgevraagd. Voor jongeren is er een speciaal programma.

De tentoonstelling 'Het illegale Vrij Nederland' is te zien van 2 oktober tot en met 3 januari 1988 in het: Verzetsmuseum Amsterdam, Lekstraat 63, 1079 EM Amsterdam, tel. 020-449797.

Nascholingscursus Vrouwen- geschiedenis

In een samenwerking van de afdelingen MO en NLO, biedt de Stichting Nutsseminarium/D'Witte Leli een nascholingscursus vrouwengeschiedenis aan. Nu over enige jaren vrouwengeschiedenis een on-

derwerp van het Centraal Schriftelijk Eindexamen zal zijn, is het de bedoeling het onderwijsveld vast vertrouwd te maken met deze vrij nieuwe discipline binnen de geschiedwetenschap.

De cursus heet 'Vrouwenemancipatie in de tijd van crisis, oorlog en opbouw van de verzorgingsstaat', en is bedoeld voor docenten Geschiedenis in het voortgezet onderwijs (Lbo-Mavo, Havo, Vwo). Er zijn 8 bijeenkomsten van 1 1/2 uur. Tijdens iedere bijeenkomst wordt een deelonderwerp behandeld (bijvoorbeeld: vrouwenarbeid in Nederland, de positie van de vrouw in nazi-Duitsland). Daarnaast wordt ook ruim aandacht besteed aan praktische uitwerkingen van deze onderwerpen voor gebruik in de klas. Ook wordt meer in het algemeen aan de orde gesteld hoe je met vrouwengeschiedenis kan omgaan in het voortgezet onderwijs.

De cursus wordt aangeboden op woensdagavond. De eerste bijeenkomst is op 13 januari. Het cursusgeld bedraagt f 50,-.

Geïnteresseerden kunnen voor nadere informatie of inschrijving contact opnemen met Karin Loggen of Tineke van Loosbroek, p/a Nutsseminarium/D'Witte Leli, Herengracht 266, 1016 BV Amsterdam. Tel. 020-225496 toestel 252 of 1153.

American Host Program

Ook in 1988 bestaat er voor leraren (desgewenst met echtgenoot/echtgenote) de mogelijkheid een maand te gast te zijn in Amerikaanse gezinnen. Het is de bedoeling van het American Host Program dat op deze wijze leraren meer inzicht krijgen in de Amerikaanse samenleving. U moet het niet opvatten als een vakantie-reisje, maar als nascholing. Het project wordt gesteund door het bedrijfsleven, bij de gezinnen waar u komt bent u te gast, maar u betaalt ook een eigen bijdrage. De reis heeft een centraal vertrekken eindpunt, in de VS reist u individueel naar twee of drie afgesproken adressen. Hotels en tickets en dergelijke zijn voor u besproken. De gastgezinnen laten u de omgeving zien, informeren u over hun dagelijks leven en stellen burens en vrienden voor.

De reizen zijn gepland op drie data: 2 juli tot 28 juli, 15 juli tot 11 augustus, 1 augustus tot 29 augustus. U kunt kiezen tussen vier regio's, oostkust, westkust, midden-noord en midden-zuid. Afhankelijk van de afstand varieert de eigen bijdrage van \$ 1250,- tot \$ 1750,-.

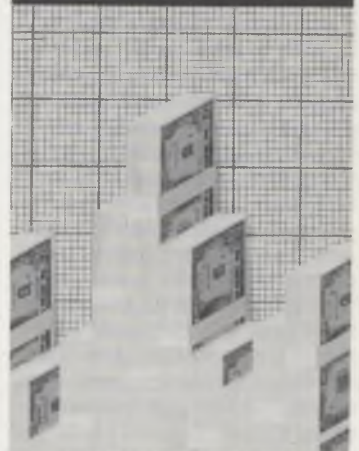
Voor verdere informatie en een formulier om u op te geven voor de selectie kunt u terecht bij mevrouw T. de Groot, American Studies Coordinator, United States Information Service, Lange Voorhout 102, 2514 EJ Den Haag, tel. 070-624911.

Informatie over de VS

Schets van de Amerikaanse geschiedenis

Schets van de Amerikaanse economie

SCHETS VAN DE AMERIKAANSE ECONOMIE

Schets van het Amerikaanse bestuur

Blik op Amerika

Deze boekjes die worden uitgegeven door de United States Information Agency en geschikt zijn voor het onderwijs over Amerika zijn verkrijgbaar bij: Stichting School en Bedrijf Jacob van der Doesstraat 121 Postbus 58 2501 CB 's-Gravenhage tel. 070-454559

De boekjes zijn gratis indien u enkele exemplaren komt afhalen bij de Stichting. De kosten voor verzending per set zijn f 8,50 (na telefonische afspraak).

Het Europees Parlement, onderwijsleerpakket en diaserie

Eerder verscheen een multiband-uitgave van het 'Europees Parlement'. Deze nieuwe uitgave in boekvorm is bijgewerkt en geactualiseerd.

Dit onderwijsleerpakket bevat een toelichting voor de docent, een globale afbakening van het themaveld, een proeve van een deelschoolwerkplan en achtergrondinformatie over het Europees Parlement. Er zijn lesvoorbeelden van onder andere een projectweek, het werken met kranteknip-sels en leesteksten voor leerlingen opgenomen. In deze leesteksten geven vijf Nederlandse leden van het Europees Parlement middels een interview een toelichting op de dagelijkse werkzaamheden van het Europees Parlement. Bij het boek hoort een serie van 20 dia's met tekstboekje over het Europees Parlement.

Bestelnr. 002; 'Het Europees Parlement' met diaserie en tekstboekje; Drs. B. Gunterman, m.m.v. Drs. C. Akkerman-Bergsma; ISBN 90-70910-02-0; 80 blz., A4-formaat; 20 dia's en tekstboekje (A4-formaat) samen f 18,- (excl. verzendkosten); uitgave CEVNO, besteladres: CEVNO, Nassauplein 8, 1815 GM Alkmaar, tel. 072-119502.

Amnesty International

De hieronder beschreven publikaties zijn te koop bij de plaatselijke Amnesty-groep of bij het landelijk secretariaat in Amsterdam.

Kunstposter Janek/Constant

Er is een nieuwe kunstposter van Amnesty International. De kunstenaar Janek heeft in een strak, modern ontwerp en in heldere kleuren het begrip 'vrijheid' weergegeven. De titel is: Running into freedom. Gedrukt op zware kwaliteit papier en in de kleuren geel, rood, grijs en zwart. Formaat 60x90 cm. Prijs f 15,-.

De eerste poster in de reeks is ook nog verkrijgbaar. Dit betreft een full colour afbeelding van het beroemde schilderij 'Het Verhoor' van Constant Nieuwenhuys, dat

hij opgedragen heeft aan Amnesty International. Formaat, papier en prijs zijn gelijk aan bovenstaande poster.

Vluchtelingen

Een boekje dat een heldere inleiding vormt op het zeer actuele vraagstuk van de vluchtelingen. In korte hoofdstukken geeft het een beeld van de situatie van vluchtelingen en het overheidsbeleid in Nederland. Het beschrijft schendingen van mensenrechten in een aantal landen waar vluchtelingen in Nederland vandaan komen; het legt de officiële termen uit en geeft het werk weer van Amnesty International en andere organisaties die werkzaam zijn op het gebied van vluchtelingen. Omvang 64 pagina's. Prijs f 7,50.

Amnesty-krant

Deze krant bevat alle wetenswaardigheden over Amnesty International bij elkaar: het ontstaan van de organisatie, hoe werkt zij, voor wie werkt zij precies. Maar ook: wat zijn mensenrechten, helpt het werk van Amnesty, en: wat kunt u doen? De krant is rijk geïllustreerd, en gedrukt in twee kleuren. 8 pagina's, prijs f 0,35.

Jongerenkrant/kinderkrant

Twee kranten met basisinformatie over Amnesty in begrijpelijke taal, met veel foto's en illustraties. Het begrip mensenrechten wordt uitgelegd en er wordt beschreven wat Amnesty is en doet, en wat jongeren eventueel kunnen doen. Met 'goed nieuws', een interview met vluchtelingenkinderen in Nederland, en, in de Kinderkrant, een 'mensenrechtenspel'. De Kinderkrant is bedoeld voor de leeftijdsgroep tot ca. 14 jaar, de Jongerenkrant voor 14 jaar en ouder. Elke krant heeft 8 pagina's, is gedrukt in twee kleuren en kost f 0,35.

Lespakket 'martelen'

Door een sterk op de persoon gerichte aanpak worden jongeren snel betrokken bij de discussie: wat is geweld, wat is marteling. In het lesmateriaal wordt onder andere behandeld: geweld in de samenleving (in boeken en op tv), martelingen in het verleden en nu, methoden van martelen, en waarom mensen worden gemarteld en wat Amnesty ertegen doet. Er is informatie over landen waar door overheden systematisch wordt gemarteld. De lespakketten zijn gericht op het geven van informatie en op het vormen van een mening.

Het pakket bestaat uit een map met losbladig leerlingenmateriaal — zodat de docent die onderdelen kan kopiëren die hij/zij wil gebruiken —, een docentenhandleiding en overdrukken van krantenartikelen. Er is een versie voor zowel de bovenbouw als voor de

onderbouw van het voortgezet onderwijs. Prijs: f 10,-.

Amnesty International, Keizersgracht 620, 1017 ER Amsterdam, tel. 020-264436.

CLIO

De 'Reflector' van onze zuidereburen verschijnt zes maal per jaar. In leerlingenkrantjes van ca. 16 pagina's worden historische zaken, maar ook actuele onderwerpen besproken.

In het septembernummer van de 30e jaargang staan artikelen over de jaren '20, het schrift, Hugo Capet. Onder het motto 'Begrijp je tijd' komen de woningnood en Nicaragua aan de orde.

Een interview met een oma geeft hele persoonlijke informatie over de jaren twintig.

Bij het nummer hoort een docentenhandleiding met vragen en opdrachten bij de artikelen, literatuursuggesties en nuttige (Belgische) adressen.

Voor Nederland kost een jaarabonnement: collectief f 15,-; individueel f 18,90.

Uitgeverij Pelckmans, Kapelsestraat 222, B-2080 Kapellen België.

Werkgroep Inheemse Volken

Na het verdwijnen van het tijdschrift *Tribaal* is de werkgroep Inheemse Volken een Nieuwsbrief gaan uitgeven met informatie over Inheemse Volken over de hele wereld en over gebeurtenissen aangaande Inheemse Volken in Nederland. Het blad verschijnt maandelijks, een jaarabonnement kost f 20,-. Bij abbonering vanaf januari 1988 ontvangt u het november en decembernummer van 1987 gratis.

Voor verdere informatie: Werkgroep Inheemse Volken, Minahassastraat 1, Amsterdam (Postbus 4098, 1009 AB Amsterdam), tel. 020-938625.

Negers in de Nederlanden

De uitgeverij MASUSA in Nijmegen geeft een brochure uit *Negers in de Nederlanden 1500-1863*, geschreven door de historicus S. Preedy.

Hij wil hiermee een aanzet geven tot een verdere bestudering van de aanwezigheid van 'zwarten' in het verleden. Een aantal gevallen komen ter sprake, slaven in de 16e eeuw in Antwerpen, Anneke de Bengale uit Dordrecht, de negerpredikant Capiteijn, de zaak Virginie.

Hoewel erg kort zijn deze verhalen over zwarte Nederlanders goed te gebruiken in lessen over slavernij, racisme/discriminatie. Voor 'zelfstudie' is een uitgebreide literatuurlijst opgenomen.

S.E. Preedy, *Negers in de Nederlanden 1500-1863, waarschuwing en een aansporing*. Uitg. Masusa, Postbus 1023, 6501 BA Amsterdam, 36 blz., prijs f 7,50.

Karikaturen, stereotypen, vooroordelen in strips

Zigeuners moet je in de gaten houden want ze stelen, denken veel mensen. Negers daarentegen zijn lui en in 'turkenmoppen' zijn Turken onveranderlijk vies en doen ze vuil werk. Dat zijn allemaal vooroordelen en stereotypen die iedereen zal herkennen. Van jongsafaan krijgen kinderen met deze en andere clichés over buitenlanders en vreemdelingen te maken. Strips en andere kinderboeken staan er vol mee, maar ook in films, kranten, reclame en

Groepen over Turken, tekeningen van zwarte mensen en verhalen over zigeuners bevatten nog steeds vele, vaak kwetsende stereotypen. Het magazine 'Leuk of niet?', geschreven voor jongeren van 14 jaar en ouder, wil leerlingen gevoelig maken voor dit soort negatieve beeldvorming en ze leren om goedaardige karikaturen te onderscheiden van krenkende stereotypen.

INHOUD

- De bekende tekenaar *Thé Tjong Khing* legt uit, met woorden en met tekeningen, hoe hij bepaalde groepen mensen tekent. Hoe maak je van een tekening van iemand een stereotiep cliché?
- Stripverhalen bevatten niet alleen leuke en grappige karikaturen, maar staan ook vol met (vaak afgezaagde) stereotypen.
- Zigeuners stelen, maar kunnen ook mooi viool spelen, denken een heleboel mensen. Waar komen die ideeën vandaan en wat vinden leerlingen van zigeuners?
- *Sjimmie*, van de strip *Sjors en Sjimmie*, is in de loop der jaren veranderd van een krampratend, pikzwart gekend negertje met babykrul in een 'normale' stripheid.
- Terug in de tijd: een aantal clichés en wilde verhalen over zwarten kennen een hele lange geschiedenis.
- Geschiedenisboekjes, reisgidsen, maar ook moppen kunnen allemaal stereotypen over Turken bevatten.
- Over *Tamils* doen in Nederland nu ook roddelverhalen de ronde.

zelfs in schoolboeken kom je ze tegen. Door de voortdurende herhaling zou je er bijna nog in gaan geloven ook. Iedereen is wel geconfronteerd geweest of wordt geconfronteerd met dit soort negatieve beeldvorming over islamieten, Aziaten, negers, joden, enzo voorts. Soms zijn of lijken bepaalde stereotypen onschuldig, maar vaak zijn ze in meer of mindere mate kwetsend voor de mensen waar ze over gaan of op slaan. Bovendien staan veel stereotypen haaks op een multiculturele samenleving waarin ieder als gelijkwaardig wordt beschouwd.

Om jongeren gevoelig te maken voor negatieve beeldvorming en om ze te leren wat stereotypen zijn, heeft de Anne Frank Stichting twee brochures geschreven. Het magazine 'Ik zie, ik zie, wat jij niet ziet...' behandelt vooral stereotypen in strips en is geschreven voor jongeren van 10 jaar en ouder. Het magazine 'Leuk of niet...?' is bestemd voor leerlingen van 14 jaar en ouder en is breder van opzet. De Anne Frank Stichting hoopt met dit materiaal te bereiken dat jongeren zelf leren om goedaardige karikaturen te onderscheiden van kwetsende stereotypen.

Bij de gekleurde, zeer fraai uitgegeven, folders van 12 blz. hoort een lesbrief, waarin lesdoelen en werkvormen aan de orde komen. Tevens bevat de docentenfolder een lijstje met relevante literatuur.

De brochures worden uitgegeven door de Anne Frank Stichting en het NBLC. Ze zijn te bestellen in pakketten van 10 exemplaren à f 15,-. Bij bestelling van twee of meer pakketten wordt de lesbrief gratis bijgeleverd.

Bestellen bij:
NBLC, Postbus 93054, 2509 AB Den Haag.

SVBH

Op donderdag 26 november, 1987, zal er in de Balie in Amsterdam een forum-discussie gehouden worden over het thema:

Het maatschappelijk nut van historici

In dit forum zullen zitting hebben:

- dhr. J. Blokker (publicist in onder andere De Volkskrant)
- prof. dr. J.C.H. Blom (hoogleraar Nederlandse Geschiedenis aan de UvA)
- drs. M. Grever (medewerkster van de Geschiedenisfaculteit aan de KUN)

- dr. Th. Pollmann (docent Algemene Letteren-studie aan de RUI)

Het forum zal worden voorgezeten door:

- drs. H. Beliën (docent Nieuwe en Theoretische Geschiedenis aan de UvA).

In de forumdiscussie zal onder andere worden ingegaan op de adequaatheid van de huidige opleiding die historici aan de Universiteiten genieten. Tevens zal de maatschappelijke behoefte aan historici ter discussie worden gesteld. Gezien de slechte werkgelegenheidssituatie voor veel historici lijkt een beschouwing over de achtergronden en eventuele oplossingen voor deze situatie op dit moment zeer wenselijk.

Het forum wordt georganiseerd door de SVBH, in samenwerking met de redactie van 'Gedane Zaken', het geschiedenisstudentenblad aan de UvA. Het forum zal plaatshebben in de Salon van de Balie, Kleine-Gartmanplantsoen 10 te Amsterdam. De aanvangstijd is 20.00 uur, de entree bedraagt f 2,50 en reserveren is mogelijk bij de Balie (020-232904). Voor nadere inlichtingen kan men contact opnemen met het secretariaat van de SVBH, tel. 020-5484966.

Ingezonden brief

Eindelijk vrouwengeschiedenis

Waarom wordt bij het CSE-geschiedenis 1990 slechts één van de twee onderwerpen in het kader van vrouwengeschiedenis geplaatst? Zou het niet nog veel boeiender zijn om de ontwikkelingen op dit terrein in Nederland en de Verenigde Staten ook te vergelijken met de ontwikkelingen in een aantal andere landen, bijvoorbeeld in de Sovjet-Unie? Daardoor zou er een eenheid ontstaan, net zoals bij het CSE van 1988, waarbij dekolonisatie centraal staat.

Hoewel ik geen voorstander ben van een centraal schriftelijk eind-examen, zag ik altijd als één van de voordelen dat het diepgaand behandelen van steeds andere onderwerpen zou kunnen leiden tot meer interactie tussen universiteit en voortgezet onderwijs, geschiedenisonderwijs en breed publiek. Dit is tot op zekere hoogte ook gebeurd. Het onderwerp vrouwengeschiedenis en te zijner tijd misschien ook onderwerpen zoals die in het kader van multicultureel onderwijs te Leiden worden voorbereid (zie Geschiedenis in de klas, nr.

26, jrg. 9, september 1987, p. 25), passen heel goed in deze opzet.

Jan van den Berg, wiens irrelevante brief in Kleio van oktober 1987 (p. 38) mij tot deze reactie bracht, juicht het klaarblijkelijk niet toe dat vrouwengeschiedenis tot onderwerp is gekozen. Dat lijkt me

tenminste de teneur van zijn schrijven. Terzake doende argumenten voert hij niet aan.

Een dergelijk onderwerp kan mijns inziens heel goed op historisch en didactisch verantwoorde wijze worden uitgewerkt. Het artikel 'Flappers en Dolle Mina's' (Kleio juli 1987, p. 6 e.v.) van Maria Gre-

ver (niet Greven, zoals Jan van den Berg schrijft) en Carla Wijers bevestigt mij in deze overtuiging. Welk eindexamenonderwerp werd zo vroeg al en zo intensief voorbereid?

Brieven als die van Van den Berg vind ik wel veelzeggend, maar zij vormen geen bijdrage tot een dis-

cussie op niveau. De stofomschrijving en de publikaties die daarop zoals gebruikelijk zullen volgen zie ik met zeer veel belangstelling tegemoet.

Hans Boschloo,
docent geschiedenis Amsterdam.

KLEIO

VGN-LEERLINGENMATERIAAL

Onder de titel KLEI-DIDACTICA geeft de VGN leerlingenmateriaal uit dat na te bestellen is

Nog leverbaar zijn:

- KD 1 'n Land zonder Leerplicht
KD 2 Van Sodom tot Rhijnauwen

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige kft, geniet, ca. 24 blz.

Prijs:

1 t/m 4 ex.	f 5,-	per stuk
5 t/m 10 ex.	f 3,50	per stuk
11 t/m 20 ex.	f 3,-	per stuk
meer dan 20 ex.	f 2,50	per stuk

Alles inclusief porto.

- KD 6 Over Leven
KD 8 Suriname
KD 11 Het Algemeen Kiesrecht in Prenten
KD 12 De lange weg naar Ulongué. Een kleine geschiedenis van Mozambique.

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige kft, geniet, ca. 36 blz.

Prijs:

1 ex.	f 5,50	per stuk
2 t/m 10 ex.	f 4,50	per stuk
meer dan 10 ex.	f 3,50	per stuk

Alles inclusief porto.

- Mini-Didactica 2 De Gemeente
Mini-Didactica 3 Verkiezingsaffiches in Nederland vanaf 1917.

Mini-Didactica 4 Uit betrouwbare bron

Dit zijn leerlingenboekjes van 20 pagina's, voorzien van multiperforatie; geen stevige omslag. Prijs f 1,50 per stuk.

Er komen portokosten bij; voor 1 t/m 5 ex. f 5,-, voor 6 t/m 10 ex. f 7,50, voor 11 en meer ex. f 10,-.

èn: KD 14 Hoe de Sowetostraat zijn naam kreeg. Apartheid in Zuid-Afrika.

Prijs: f 2,75 per stuk.

Er komen portokosten bij; voor 1 t/m 5 ex. f 5,-, voor 6 t/m 10 ex. f 7,50 en voor meer dan 10 stuks f 10,-.

U kunt bestellen door overmaking van het betreffende bedrag op postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag. Vergeet niet het gewenste nummer en de hoeveelheid op te geven.

De levertijd bedraagt ca. drie weken. Voor 'spoedbestellingen' kunt u contact opnemen met de redactie van Kleio tel. 03408-83576.

Uit betrouwbare bron

Mini-didactica nr. 4

GESCHIEDENIS IN DE LAGERE KLASSEN

Van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Wijziging van het Algemeen Voorrecht Onderwijs

Frank Merten

MINI-DIDACTICA nr. 2

'Het Tijdspeel' deel 8 - Gouden Eeuw

Hoeveel glans heeft de Gouden Eeuw nog voor een 14-jarige?

Met bewondering voor de Nachtwacht, Het Straatje of een patriërshuis zullen ze niet zo'n moeite hebben.

Figuren als Vondel en Heemskerk worden al wat abstracter maar wat roepen begrippen als Oost- en West-Indië op?

Tijdspeel, de nieuwe geschiedenis-methode van Educaboek, verschaft op een evenwichtige wijze inzicht in

een periode waarin De Nederlanden cultureel en economisch bloeiden als nooit tevoren. De auteurs hebben namelijk het goede van vroeger – chronologische volgorde – gecombineerd met een uiterst toegankelijke presentatie in woord en beeld.

Zelfwerkzaamheid krijgt daarbij volop aandacht met oefeningen, herhalingen, opdrachten en toetsen

op twee niveau's. En de ervaring is dat ze dit met plezier doen, dus wat dacht u van het leerrendement...? Zo wordt geschiedenis weer een open boek voor uw leerlingen. En voor u een overzichtelijke zaak omdat u duidelijk het gevoel hebt, met Tijdspeel op het juiste spoor te zitten.

We zenden u graag een beoordeelingsexemplaar toe.

Educaboek

Postbus 48
4100 AA Culemborg
Tel. (03450) 71 911

**De geschiedenis
herleeft in
Tijdspeel**